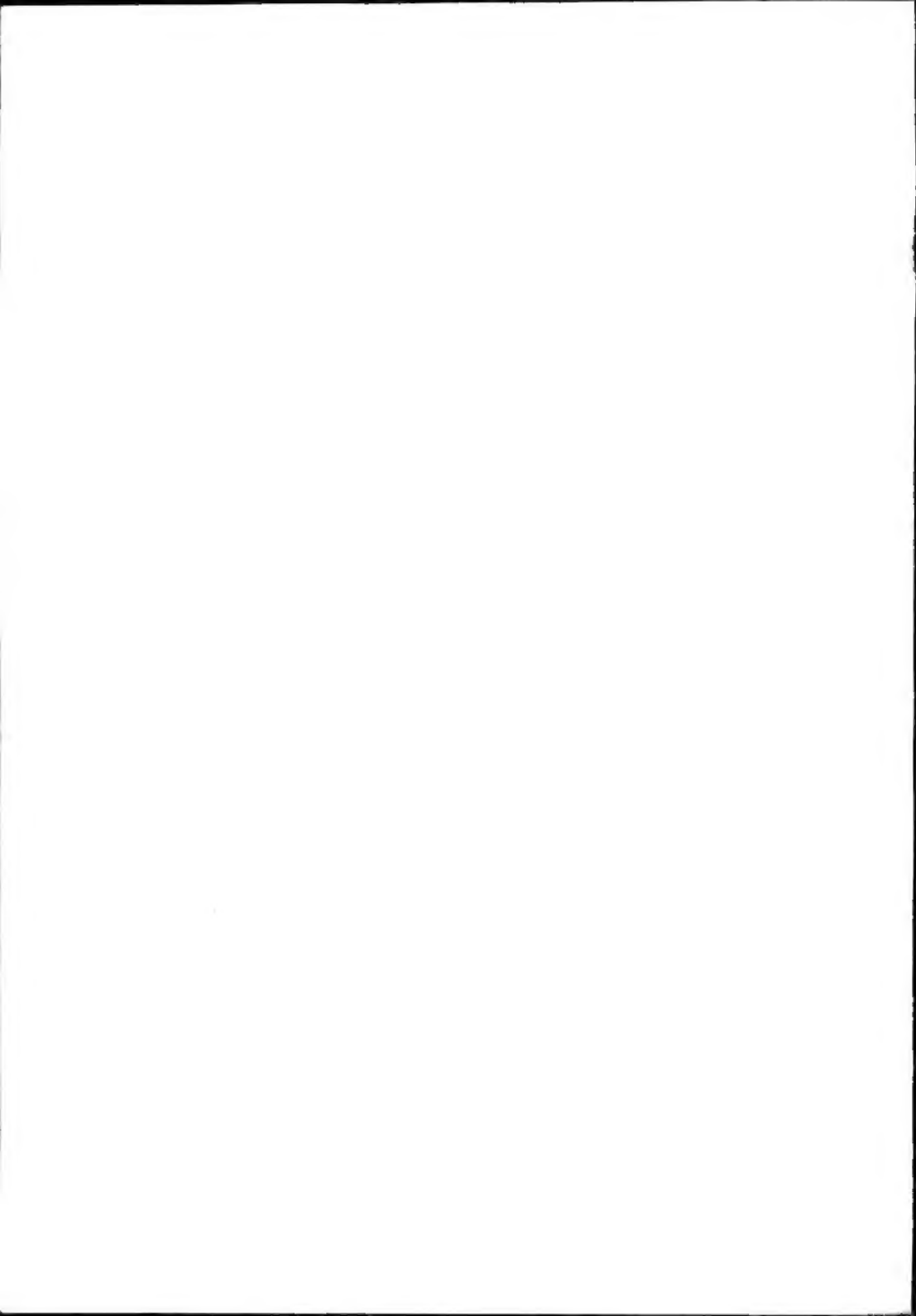

संस्कृतव्याकरणम्

(संस्कृतशास्त्रम्)
सैद्धिकम् कक्षा ८

संस्कृतव्याकरणम्

संस्कृतशास्त्रम्

(ऐच्छिकम्)

कक्षा द

प्रकाशक

जनक शिक्षा सामग्री केन्द्र लिमिटेड

सानो ठिमो, भक्तपुर

सर्वाधिकार जनक शिक्षा सामग्री केन्द्र लिमिटेडमा सुरक्षित
पाठ्यक्रम (२०३८) अनुसार
पहिलो संस्करण २०४२ असार

तपाईंले किनेको पुस्तकमा छपाइ प्रविधि सम्बन्धी कुनै त्रुटी फेला परेमा अधिकृत
वितरक (साम्रा) अथवा स्थानीय विक्रेताबाट उक्त पुस्तक साट्न सक्नुहुनेछ ।

ज. शि. सा. के. लि.

मूल्य रु.

जनक शिक्षा सामग्री केन्द्र लिमिटेड (एजुकेशन प्रेस) मा मुद्रित ।

“राष्ट्रिय प्रतिभालाई फुलाउने, फलाउने
तथा जनताको मनोभावनालाई
विकासमूलक बनाउने नीति लिई लागू
गरिएको यस राष्ट्रिय शिक्षा
योजनाबाट केही वर्षभित्रै एउटा
जागरूक, परिश्रमी र उन्नतिशील
समाजको सिर्जना हुन सक्नेछ भन्ने
मैले आशा लिएको छु ।”

— श्री ५ वीरेन्द्र

THE
LIBRARY
OF THE
MUSEUM OF
COMPARATIVE ZOOLOGY
AND ANATOMY
OF THE
HARVARD UNIVERSITY
CAMBRIDGE, MASS.
U.S.A.

हाम्रो भनाइ

शिक्षालाई जीवन सापेक्ष गराई राष्ट्रिय एकता, सार्वभौमिकता, राजमुकुट र स्वतन्त्रताको रक्षा गर्ने कर्तव्यनिष्ठ नागरिक तयार गराउने र सामाजिक जीवन यापनका लागि आवश्यक ज्ञान र सीप हासिल गराउने, राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना २०२८ को विशुद्ध उद्देश्य अनुरूप विद्यालयस्तरका पाठ्यक्रम पाठ्यपुस्तकहरूको विकास गर्ने प्रक्रिया चालू रहिआएको ।

श्रमप्रति श्रद्धा जगाई उपयोगी नागरिक तयार गराउने र देशभक्ति तथा ईश्वरभक्ति सिकाई अनुशासित नागरिक तयार गराउने माध्यमिक शिक्षाको उद्देश्यमा आधारित संशोधित पाठ्यक्रम २०३८ अनुसार यो पाठ्यपुस्तक तयार गराई प्रकाशमा ल्याइएको छ ।

यस पाठ्यपुस्तकको संकलन तथा सम्पादन श्री पुरुषोत्तम सापकोटाले गर्नु भएको हो ।

सम्बन्धित विषयका अनुभवी शिक्षक, प्राध्यापक एवं विशेषज्ञहरूको सुझाव समेटलाई ध्यानमा राखी यस पाठ्यपुस्तकलाई सकेसम्म स्तरयुक्त बनाउने प्रयास गरिएको छ तापनि यसमा भाषागत, विषयगत र शैलीगत कतिपय त्रुटिहरू भए हुन नसकेका होलान् । तिनका सुधारका लागि शिक्षक, अभिभावक विद्यार्थी लगायत सबै बुद्धिजीवी पाठकहरूको सक्रिय सहयोगको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहने हुँदा यस पवित्र सेवा कार्यमा यहीहरूको रचनात्मक सुझावको यो केन्द्र सदैव स्वागत गर्दछ ।

२०४२, आषाढ

श्री ५ को सरकार
शिक्षा तथा संस्कृति मन्त्रालय
पाठ्यक्रम पाठ्यपुस्तक तथा निरीक्षण विकास केन्द्र
हरिहर भवन

प्रस्तावना

यस्याः कस्या अपि भाषायाः शुद्धोच्चारणं शुद्धलेखनं चावश्यकं मन्यते । भाषासु संस्कृतभाषा प्राचीनकालात् प्रचलिता प्रसिद्धा च । नामैवास्य संस्कृतं वर्तते, सुरगीरिति च भण्यते । अस्या भाषाया अपि शुद्धोच्चारणं शुद्धलेखनं च परमावश्यकमित्यत्र न कोऽपि शङ्कालेशः ।

संस्कृतभाषाया व्ययस्थाबोधनाय बहवो व्याकरणग्रन्थाश्चिरन्तनकालान्निर्मिताः प्राप्यन्ते श्रूयन्ते च । तेषु परिष्कृतस्य सूत्रात्मकस्य पाणिनीय व्याकरणस्य वैशिष्ट्यं सर्वैः सशिरःकर्म्म स्वीक्रियते । व्यतीताभ्यश्चतुः शताब्दीभ्य इतः पाणिनेर्व्याकरणस्य सिद्धान्त-मध्य-लघुरूपेण त्रयो व्याख्याग्रन्थाः प्रसिद्धाः । तेषु विद्वद्भिरभट्टोजिदीक्षितनिबद्धा सिद्धान्त-कौमुदी बहुविधशब्दसाधनाय परमोपयोगिन्यपि बृहदाकारा कठिना चेति अल्पबुद्धीनां बालानां कृते दुर्बोधा । स्वल्पाकारा लघुकौमुदी तु सरलापि अल्पकलेवरत्वान्नबहुविधव्यावहारिकशब्दसाधनाय समर्थेति । तेन मध्यमकलेवरा मध्यकौमुदी एव मध्यमार्गे स्थिताऽध्ययनाध्यापने बहु प्रचलिता ।

वैयाकरणेन विदुषा वरदराजाचार्येण विरचिता मध्यसिद्धान्तकौमुदी सिद्धान्तकौमुदीव नातिविस्तीर्णा, लघुकौमुदीव नातितन्वी च । तेन सा सरलया सरण्या व्याकरणशास्त्रे प्रविविक्षूणां मन्दमेधसामपि बालानां मनसो मोदमादधाना सर्वत्र विराजतेतराम् । लघु-कौमुद्या मध्यकौमुद्याश्च निर्मापको विद्वान्— एक एव दुर्गतनयः श्रीमान् वरदराजाचार्यो वर्तते । अयञ्च षोडशशताब्द्याःसमीपे दक्षिणभारते समुत्पन्नः सिद्धान्तकौमुदी निर्मातुर्भट्टोजि-दीक्षितस्य शिष्यः । १६५० वैक्रमेऽनेन लघुकौमुद्या मध्यकौमुद्याश्च निर्माणं कृतमिति मन्यते ।

श्रीमता भट्टोजिदीक्षितेन सिद्धान्तकौमुद्या निर्माणं स्वपूर्वप्रचलिताया अष्टादशसहस्र (१८००) श्लोकसंख्यापरिमितायाः 'प्रक्रियाकौमुद्या' ईषदूर्न विधाय द्वादशसहस्र (१२००) श्लोकसंख्या परिमिता विहिता । तथैव वरदराजेनापि मध्यकौमुद्या निर्माणं स्वगुरुरचित-सिद्धान्तकौमुद्याश्चतुर्थांशं श्लोकमानेन (३२५०) संख्यासंकल्प्य विहितम्, यस्य संकेतस्तेन स्वयं दत्तः—

कृतिर्वरदराजस्य मध्यसिद्धान्तकौमुदी ।

तस्याः संख्या तु विज्ञेया खवाणं करवाह्निभिरिति ॥ (३२५०)

— पुरुषोत्तम सापकोटा

विषयसूची

संज्ञाप्रकरणम्	१
अथ अच्-सन्धिः	७
अथ हल्सन्धिः	१७
अथ विसर्गसन्धिः	२६
अथ स्वादिसन्धिः	२७
अथाजन्ताः पुल्लिङ्गाः	३१
अथाजन्तस्त्रीलिङ्गाः	४६
अथाजन्तनपुंसकलिङ्गाः	५३
अथ हलन्तपुल्लिङ्गाः	५७
अथ हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः	७८
अथ हलन्तनपुंसकलिङ्गाः	८०
अथाऽव्ययप्रकरणम्	८२

ॐ

मध्यसिद्धान्तकौमुदी (संज्ञाप्रकरणम्)

नत्वा(१) वरदराजः श्रीगुरुन् भट्टोजिदीक्षितान् ।

करोति पाणिनीयानां मध्यसिद्धान्तकौमुदीम् ॥

(श्रीशिवसूत्राणि । वर्णसमाम्नायः)

अ(२) इ उण् । ऋ लृक् । ए ओङ् । ऐ औच् । ह य व रट् ।

लण् (३) । ङ म ङ ण नम् । झ भञ् । घ ढ धष् । ज ब ग ड दश् । ख
फ छ ठ थ च ट तप् । क पय् । श ष सर् । हल् ।

इति (४) माहेश्वराणि सूत्राप्यणादिमंज्ञार्थानि । एषामन्त्या इतः । हकारा-
दिष्वकार (५) उच्चारणार्थः । लण्मध्ये (६) त्वित्सञ्ज्ञकः ।

(१) ग्रन्थादौ ग्रन्थमध्ये ग्रन्थान्ते च मङ्गलमाचरणीयमिति शिष्टपरम्परामनुसृत्य ग्रन्थकारः
पण्डितवरो वरदराजो गुरुमेव प्रणमति 'गुरुरेव परं ब्रह्म' इति कथनानुसारम् ।

(२) अत्र संहिताया अविवक्षणात् सन्ध्यभावः, स्पष्टप्रतिपत्तये प्रवृत्तिभावाद्वा न सन्धिः ।

(३) अ इ उण् इत्यत्र प्रथमणकारः, लण् इत्यत्र द्वितीयणकारः । अत्र अण् ग्रहणेषु
इण् ग्रहणेषु च सन्देहः अतः सामान्यत इदृशी व्यवस्था वर्तते—अणुरूपेण पूर्वणकारस्य
ग्रहणम्, इणुरूपेण परणकारस्य ग्रहणम् । तथा चावृत्तम्—

परेणवैष्णवाः सर्वे पूर्वणैवान्प्रहा मताः ।

ऋतेऽणुवित्सवर्णस्येत्येतदेकं परेण तु ॥ इति ॥

(४) एतानि सूत्रानि माहेश्वरादागतानीति नन्दिकेश्वरकारिकायां स्पष्टमुक्तम्—

नृत्तावसाने नटराजराजो ननाव दृक्कां नवपञ्चवारम् ।

जद्धर्तुकामः सनकादिसिद्धान् एतद्विमर्शं शिवसूत्रजालम् ।

अन्यत्राप्युक्तम्— येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य माहेश्वरात् ।

कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥ इति ॥

(५) 'न पुनरन्तरेणाचं व्यञ्जनस्योच्चारणमपि भवति' इति भाष्यात् ।

(६) 'लण्' इति सूत्रेऽकार इत्सञ्ज्ञको न तूच्चारणमात्रार्थः ।

हकारो द्विरुपात्तोऽप्यमटि शल्यपि वाञ्छता ।

अर्हेणा(१) धुक्षदित्यत्र द्वयं सिद्धं भविष्यति ॥

हलन्त्यम् १।३।३

उपदेशेऽन्य हलित्स्यात् । उपदेश आद्योच्चारणम् । सूत्रेऽवदृष्टं पदं सूत्रान्तराद-
नुवर्तनीयं सर्वत्र ।

अदर्शनं लोपः १।१।६०

प्रसक्तस्यादर्शनं(२) लोपसंज्ञं स्यात् ।

तस्य लोपः १।३।६

तस्येतो लोपः स्यात् । णादयोऽणाद्यर्था (३) ।

आदिरन्त्येन सहेता १।१।७१

अन्त्येनेता सहित आदिर्मध्यगानां स्वस्य च संज्ञा स्यात् । यथा अण् इति अ इ उ
वर्णानां संज्ञा । एवमच्, हल्, अल् इत्यादयः ।

ऊकालोऽज्ञस्वदीर्घप्लुतः(४) १।२।२७

उश्च ऊश्च ऊश्च च वः, वां(५) काल इव कालो यस्य सोऽच् क्रमाद्ध्रस्वदीर्घ-
प्लुतसंज्ञः स्यात् । स प्रत्येकमुदात्तादिभेदेन त्रिधा ।

उच्चैरुदात्तः १।२।२६

तात्वादिषु सभागेषु स्थानेषूर्ध्वभागे निष्पन्नोऽनुदात्तसंज्ञः स्यात् ।

नीचैरनुदात्तः १।२।३०

तात्वादिषु सभागेषु स्थानेष्वधोभागे निष्पन्नोऽनुदात्तसंज्ञः स्यात् ।

(१) 'अर्हेण' अत्र गत्वप्रापणाय, 'अधुञ्जन्' इत्यत्र कसप्रापणाय च हकारस्य द्विवारोच्चार-
णम् । द्विवारोच्चारणे तु तस्य अद्वयप्रत्याहारे शल्यप्रत्याहारे चान्तर्गतत्वात् गत्वकसयोः
प्राप्तिरित्यर्थः ।

(२) उच्चार्यत्वेन प्राप्तस्येत्यर्थः ।

(३) अहउण्, ऋलृक् इत्यादिवर्णममाम्नायस्थान्ते पठित्वा गकारककारादयोऽणाद्यर्थाः =
अण्, अक् इत्यादिप्रत्याहारसिद्धयर्था ज्ञेयाः ।

(४) सकालः, अच्, ह्रस्वदीर्घं प्लुतः-इति पदच्छेदः ।

(५) 'वाम्' इति षष्ठ्या बहुवचनम् ।

समाहारः स्वरितः १।२।३१

उदात्तानुदात्तत्वे वर्णधर्मो समाह्रियेते यस्मिन् सोऽच् स्वरितसंज्ञः स्यात् । स (१) नवविधोऽपि प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकत्वाभ्यां द्विधा ।

मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः १।१।८

मुख-सहितनासिकयोश्चकार्यमाणो वर्णोऽनुनासिकसंज्ञः स्यात् । तदि-थम् (२) अ इ उ ऋ एषां वर्णानां प्रत्येकमष्टादश भेदाः लृवर्णस्य द्वादश, तस्य दीर्घभावात् । एचामपि द्वादश, तेषां ह्रस्वभावात् ।

तुल्यास्यप्रयत्नं (३) सवर्णम् १।१।९

तालवादिस्थानमाभ्यन्तरप्रयत्नश्चेत्येतद्द्वयं यस्य येन तुल्यं तन्मिथः सवर्णसंज्ञः स्यात् । (ऋ-लृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यम्) । अ-कु-ह्वि जंजीयानां कण्ठः । इ-चु-य-शानां तालु । ऋ-टु-र-वाणां मूर्धा । लृ-तु-ल-सानां दन्ताः । उपपद्मानोयानामोष्ठी । ञा-म-ङ्-ण-नाना नासिका च । एतौ कण्ठतालु । ओदीतोः कण्ठोष्ठम् । वकारस्य दन्तोष्ठम् । जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम् । नासिवाऽनुस्वारस्य । इति स्थानानि ।

(१) भेदविवरणम्

अ इ उ ऋ लृ	अ इ उ ऋ ए ओ ऐ औ	अ इ उ ऋ लृ ऐ ओ ए औ
ह्रस्वभेदाः	दीर्घभेदाः	प्लुतभेदाः
१. उदात्तानुनासिकः	७. उदात्तानुनासिकः	१३. उदात्तानुनासिकः
२. उदात्ताननुनासिकः	८. उदात्ताननुनासिकः	१४. उदात्ताननुनासिकः
३. अनुदात्तानुनासिकः	९. अनुदात्तानुनासिकः	१५. अनुदात्तानुनासिकः
४. अनुदात्ताननुनासिकः	१०. अनुदात्ताननुनासिकः	१६. अनुदात्ताननुनासिकः
५. स्वरितानुनासिकः	११. स्वरितानुनासिकः	१७. स्वरितानुनासिकः
६. स्वरिताननुनासिकः	१२. स्वरिताननुनासिकः	१८. स्वरिताननुनासिकः

(२) ह्रस्व-दीर्घ-प्लुत-उदात्त-अनुदात्त-स्वरित-अननासिक-अननुनासिकभेदादित्यर्थः ।

(३) आस्ये=मुखे, भवम् आस्यम्, प्रकृष्टो यत्नः प्रयत्नः । स च द्विविधः, आभ्यन्तरो बाह्यश्च ।

यत्नो (१) द्विधा—आभ्यन्तरो बाह्यश्च । आद्यः पञ्चधा । स्पृष्टेष्वत्स्पृष्टेष्वद्विवृत-विवृत-
संवृतमेवान् । तत्र स्पृष्टं प्रयत्नं स्पर्शानाम् । ईषत्स्पृष्टमन्त्रः स्थानाम् । ईषद्विवृतमूष्मणाम् ।
विवृतं स्वराणाम् । ह्रस्वस्वावर्णस्य (२) प्रयोगे संवृतम् । (३) प्रक्रिया—दशाः तु विवृतमेव ।
(४) बाह्यप्रयत्नस्त्वेकादशधा—विवारः संवारः श्वासो नादो घोषोऽघोषोऽल्पप्राणो महाप्राण
उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितश्चेति । खरो विवारः श्वासा अघोषश्च । ह्रस्वः संवारा नादा

(१) आभ्यन्तरप्रयत्नकोष्ठकम्

स्पृष्टम्	ई. स्पृ.	ई. वि.	विवृतम्	संवृतम्
क. ख. त. ट. प.	य.	श.	अ. ए.	ह्रस्वः
ख. छ. ठ. थ. फ.	र.	ष.	इ. ओ.	'अः'
ग. ज. ङ. द. ब.	ल.	स.	उ. ऐ.	प्रयोगे
घ. झ. ढ. घ. भ.	व.	ह.	ऋ. औ.	
ङ. ञ. ण. न. म.			लृ.	

बाह्यप्रयत्न कोष्ठकम्

विवारः, श्वास, अघोषः	संवारः, नादः, घोषः	अल्पप्राणः	महाप्राणः	उदात्तः, अनु- दात्तः, स्वरितः
क. ख. श.	ग. घ. ङ. य.	क. ग. छ. य.	ख. च. श.	अ. ए.
च. छ. ष.	ज. झ. ञ. व.	च. ज. ञ. व.	छ. झ. ष.	इ. ओ.
ट. ठ. स.	ड. ढ. ण. र.	ट. ढ. ण. र.	ठ. ढ. स.	उ. ऐ.
त. छ.	द. घ. न. ल.	त. द. न. ल.	थ. घ. ह.	ऋ. औ.
प. फ.	ब. भ. म.	प. ब. म. अ.	फ. भ.	लृ.
		ङ. उ. ऋ. लृ.		
		ए. ओ. ऐ. औ.		

सर्वेषां वर्णानां प्रत्येकं चत्वारो बाह्यप्रयत्नाः

- (२) व्यवहारसमये ।
- (३) व्याकरणरीत्या शब्द साधनसमये इत्यर्थः ।
- (४) बाह्यत्वं—वर्णोत्पत्त्युत्तर जातत्वं ।

घोषाश्च । वर्णाणां प्रथम-तृतीय-पञ्चमा यणश्चाल्पप्राणाः । वर्णाणां द्वितीय-चतुर्थी शलश्च महाप्राणाः । कादयो मावसानाः स्पृशीः । यणोऽन्तःस्थाः । शषसहा ऊष्माणः । अवः स्वराः । (क)ख इति कखाभ्यां प्रागर्ध्विसर्गसदृशो जिह्वामूलीयः । (प)फ इति पफाभ्यां प्रागर्ध्विसर्गसदृश उपध्मानीयः । 'अ' (१) अः इत्यवः परावनुस्वारविसर्गः ।

अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः १।१।६६

अविधीयमानोऽण् (२) उदित्च सवर्णस्य संज्ञा स्यात् । (३) अत्रैवाण परेण णकारेण । कु चु टु तु पु एते उदितः । तदवम्-अ इत्यष्टादशानां संज्ञा । तथेकारोकारी । ऋ कारस्त्रिशतः (४) । एवं लृकारोऽपि । एचो द्वादशानाम् । अनुनासिकाऽननुनासिकभेदेन य व ला द्विधा । तेनाऽननुनासिकास्ते द्वयोर्द्वयोः संज्ञा ।

परः सन्निकर्षः संहिता १।४।१०६

वर्णानामतिशयितः सन्निधिः संहितासंज्ञः स्यात् ।

हलोऽनन्तराः (५) संयोगः १।१।७

अजिभरव्यवहिता हलः संयोगसंज्ञाः स्युः ।

सुप्तिङन्तं (६) पदम् १।४।१४

सुबन्तं तिङन्तं च पदसंज्ञं स्यात् ।

॥ इति सन्ध्युपयोगिसंज्ञाप्रकरणम् ॥

- (१) अनुस्वारविसर्गः अवः परौ भवत इत्यस्योदाहरणमेतन् ।
- (२) प्रतीयते विधीयते इति प्रत्ययः, विधीयमानः, स न भवतीति अप्रत्ययोऽविधीयमानः ।
- (३) अस्मिन्नेव सूत्रे अण् पदेन परेण णकारेण गृह्यते, अन्यत्र पूर्वोण णकारेण, इण्ग्रहणन्तु सर्वत्र परेणैव ।
- (४) ऋलृवर्णयोः सावर्ण्यादिष्टादश- ऋकारभेदाः, द्वादश लृकारस्येति त्रिशत् ।
- (५) अव्यवहिता विजातीयव्यवधानरहिता इति यावत् ।
- (६) 'द्वन्द्वान्दो द्वन्द्वमध्ये द्वन्द्वान्ते च श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमपि सम्बध्यते' इति नियमात् सुबन्तं तिङन्तं च शब्दस्वरूपमित्यर्थः । 'रामः' इति सुबन्तस्य, भवति 'इति तिङन्तस्योदाहरणम् ।

अभ्यासः

- (१) मध्यसिद्धान्तकोमदी केन प्रणीता ?
- (२) मध्यकोमुद्या निर्माणं किमर्थं कृतम् ?
- (३) कानि शिवमूत्राणि ? सूत्रान्तर्गतेषु हकारादिवर्णेष्वकारस्य उच्चारणं किमर्थम् ?
- (४) ह य व रट् इत्यत्र, हल् इत्यत्र च द्विवारं हकारोच्चारणं किमर्थम् ?
- (५) उदात्ता-नृदात्त-स्वरितेषु कीदृशो भेदः ?
- (६) ऋ लृ वर्णयोः कतिविधो भेदः ?
- (७) सवर्णसंज्ञा, अनुनासिकसंज्ञा, संहितासंज्ञा, पदसंज्ञाविधायकसूत्राणि कानि ?
- (८) अ-इ-उ-क-च-ट-त-प-ते-अतौ-एषां वर्णानां स्थानानि लिखत ।
- (९) बाह्यप्रयत्नस्य कति भेदाः ? के च ते ?
- (१०) अशोद्धितानां वर्णानां प्रयत्नान् लिखत
—क-य-श-ह ।
- (११) य व लाः कतिविधाः ?

अथ अच्-सन्धिः

इको यणचि (१) ६।१।७७

इकः स्थाने यण् स्यादचि संहितायां विषये । सुधी उपास्य इति स्थितं ।

तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य १।१।६६

सप्तमीनिर्देशेन विधीयमानं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य पूर्वस्य ज्ञेयम् ।

स्थानेऽन्तरतमः १।१।५०

प्रसङ्गे मति सदृशतम आदेशः स्यात् । सुध्य् उपास्य इति जाते ।

अनचि च ८।४।४७

अचः परस्य यरो द्वे वा स्ती न त्वचि । इति घस्य द्वित्वम् ।

झलां जश् झशि ८।४।५३

झलां जश् स्यात् झशि परे । इति पूर्व घस्य दः ।

संयोगान्तस्य लोपः ८।२।२३

संयोगान्तं यत्पदं तस्य लोपः स्यात् ।

अलोऽन्त्यस्य १।१।५२

षष्ठीनिर्दिष्टोऽन्त्यस्यादेशः स्यात् । इति यनोपे प्राप्ते । (यणः प्रतिषेधो वाच्यः)

सुद्ध्युपास्यः । मद्ध्वरिः । घात्रंशः । लाकृतिः ।

(१) इ-उ-ऋ-लृ एपां स्थान य-व-र ल एते आदेशा भवन्तीत्यर्थः । तथा च

सुधी + उपास्यः = सुद्ध्युपास्यः द्वित्वाभावे सुध्युपास्यः

मधु + भरिः = मद्ध्वरिः " मध्वरिः

घातुः + अंश = घात्रंशः " घात्रशः

लृ + आकृतिः = लाकृतिः ।

एवं — गौरी + आगच्छति = गौर्यागच्छति

कुव + हृदम् = कुविदम्

मातृ + आज्ञा = मात्राज्ञा

लृ + आकारः = लाकारः, इत्यादिरूपेणान्ये प्रयोगा अपि ज्ञेयाः ।

एचोऽयवायावः (१) ६।१।७८

एचः क्रमात् अय्, अव्, आय, आव्, एते स्युरधि ।

यथासंख्यमनुदेशः समानाम् १।३।१०

समसम्बन्धी विधिर्यथामंख्यं स्यात् । हरये । विष्णवे । नायकः । पावकः ।

वान्तो यि प्रत्यये ६।१।७९

यादौ प्रत्यये परे ओदोत्तोरवावी स्तः । गव्यम् (२) । नाव्यम् । (अध्वपरिमाणे च) गव्यूतिः (३) ।

घातोस्तन्निमित्तस्यैव ६।१।८०

यादौ प्रत्यये परे घातोरेवश्चेद्वास्तादशस्मिहि तन्निमित्तस्यैव नाव्यस्य । लव्यम् (४) । अवश्यलाव्यम् । तन्निमित्तस्य किम् ? ओयते । औयत ।

क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे ६।१।८१

यान्तादेशनिपातनार्थमिदम् । क्षय्यम् (५) । जय्यम् । शक्यार्थे किम् ? क्षेतुं जेतुं योग्यं क्षेयं=पापं, जेयं=मनः ।

क्रयस्तदर्थे ६।१।८२

क्रेतारः क्रीणीयुरिति बुद्ध्या आपणे प्रसारितं क्रय्यम् । क्रैयमन्यत् (६) । क्रयणार्ह-मित्यर्थः ।

(१) ए-ओ-ऐ-औ एषा क्रमेण अय्-अव्-आय्-आव् एते आदेशा भवन्तीत्यर्थः ।

तेन हरे + ए = हरये । विष्णो + ए = विष्णवे

नै + अक. = नायकः । पौ + अक. = पावकः

एव-ने + अति = नयति ओ + अति = भवति

वटो + ऋक्षः = वटवृक्षः ।

नी + इक. = नाविकः । भी + उक. = भावुक इत्यादि प्रयोगा ज्ञेयाः ।

(२) गव्यम् — गो + यम् । अवश्यलाव्यम् — अवश्यनी + यम्

नाव्यम् — नी + यम् ।

(३) गव्यूतिः — गो + यूतिः । जय्यम् — जे + यम्

(४) लव्यम् — लो + यम् ।

(५) क्षय्यम् — क्षे + यम् ।

(६) क्रैयमन्यत् = क्रयणार्हं गृहे संक्रियतं घान्यादिकमित्यर्थः ।

अदेङ्गुणः (१) १११२

अदेङ्ग च गुणसंज्ञः स्यात् ।

तपरस्तत्कालस्य १११७०

तः परो यस्मात्तात्परो वा उच्चार्यमाणो वर्णः समकालस्यैव संज्ञा स्यात् ।

आद्गुणः ६११८७

अत्रणादिव परे पूर्वपरपरेको गुणादेशः स्यात् । उपेन्द्रः (२) । रमेशः । गङ्गोदकम् ।

उपदेशेऽजनुनासिक इत् ११३१२

उपदेशेऽजनुनासिकोऽजितसंज्ञः स्यात् । प्रतिज्ञानुनासिक्याः (३) पाणिनीयाः । लण्स-
नस्यावर्णेन सहोच्चार्यमाणो रेफो रलयोः संज्ञा ।

उरण् रपरः १११५१

ऋ इति त्रिशतः संज्ञेत्युक्तं तत्स्थाने योऽण् स रपरः सन्नेव प्रवर्तते ।
कृष्णद्विः (४) । तवत्कारः ।

लोपः शाकल्यस्य ८३११६

अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्यवयवोर्वा लोपोऽपि परे ।

पूर्वत्रासिद्धम् ८२११

अधिकारोऽयम् । तेन सपादसप्ताध्यायीं प्रति त्रिपाद्यसिद्धा त्रिपाद्यामपि पूर्व
प्रति परं शास्त्रमसिद्धम् । हर इह (५) । विष्ण इह । हरयिह । विष्णविह ।

(१) 'अ' इति ह्रस्वस्य, 'ए-ओ' इति द्विमात्रस्यैव गुणसंज्ञा इत्यर्थः ।

(२) उप + इन्द्रः, रमा + ईशः, गङ्गा + उदकम् । एवं गज + इन्द्रः = गजेन्द्रः सूर्य +
उदयः = सूर्योदय, परीक्षा + उत्सुकः = परीक्षोत्सुकः । इत्यादयः प्रयोगा अपि ज्ञेयाः ।

(३) 'अयमेवम्' इति कथनं प्रतिज्ञा, सा च प्रतिज्ञा व्यवहारतोऽनुमेया ।

(४) कृष्णद्विः — कृष्ण + द्विः

तवत्कारः — तव + लृकारः

एवं — वसन्त + ऋतुः = वसन्तर्तुः

राजा + ऋषिः = राजर्षिः

मम + लृकारः = ममत्कारः, इत्यादयः प्रयोगा ज्ञेयाः ।

(५) हरे + इह, विष्णो + इह । पूर्वत्रासिद्धम् इति सूत्रेण यकारवकारयोरलोप-
पक्षे । लोपाभावे तु हरयिह, विष्णविह इति ।

वृद्धिरादेच् १।१।१

आदिच्च वृद्धिसंज्ञः स्यात् ।

वृद्धिरेचि ६।१।८८

आदिच्च परे वृद्धिरेकादेशः । गुणापवादः । कृष्णकत्वम् (१) । गङ्गाघः । देवैश्वर्यम् । कृष्णोत्कण्ठयम् ।

एत्यधत्तूठसु ६।१।८९

अवणदिजाद्योरेत्येत्योरुठि च परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । पररूपगुणापवादः । उपैति (२) । उपैघते । प्रण्टोहः । एजाद्योः किम् ? उपेतः । मा भवान्प्रेदिघत् । (स्वादिरेरिणोः) (३) स्वैरम् । स्वैरी । स्वैरिणी । (अभाहृहिन्यामुपसंहयानम् (४)) अक्षौहिणी सेना । (प्रादूहोढोदयेष्वेषु (५)) प्रीहः । प्रीडः । प्रीडिः । प्रैषः । प्रैष्यः । (ऋते च (६) तृती-

(१) आ 'आर' 'आल्' ऐ औ एते वृद्धिसंज्ञा इत्यर्थः ।

कृष्ण + एकत्वम् = कृष्णकत्वम् । गङ्गा + ओघः = गङ्गाघः देव + ऐश्वर्यम् = देवैश्वर्यम् । कृष्ण + औत्कण्ठम् = कृष्णोत्कण्ठयम् । एवं - पञ्च + एते पञ्चते, तण्डुल + ओदनम् = तण्डुलौदनम्, माघव + एघनम् = माघवैघनम्, राम + औत्मुक्यम् = रामौत्मुक्यम् इत्यादयः प्रयोगा अपि ज्ञेयाः ।

(२) एत्ये.....

उप + एति एवम् - अप + एति = अपैति
उप + एघते अघ + एघसे = अवैघसे
प्रण्ट + ऊहः विश्व + ऊहः = विश्वोहः

उपेतः - 'उप + इतः' अत्र एतिर्न एगातिः, अतो न वृद्धिः, किन्तु गुणः ।

'मा भवान् प्र + इतिघत्' अत्रापि एघतिर्नास्ति - एजादिः, अतो न वृद्धिः, किन्तु, गुणः ।

(३) स्व + हरम्

स्व + हरि

(४) अक्ष + उहिनी, पृथ्वीदात्संज्ञायामिति णत्वम् ।

(५) प्र + ऊहः, प्र + ऊडः प्र + ऊडिः, प्र + एषः, प्र + एष्यः

(६) सुख + ऋतः

परम + ऋतः (अर् गुणः)

यासमासे) सुखेन ऋतः सुखातः । तृतीयेति किम् ? परमतः । ((१) प्र-वत्सतर-कम्बल-
वसनार्णवशानामुणे) प्रार्णमित्यादि ।

उपसर्गाः क्रियायोगे १।४।५६

प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञाः स्युः । प्र । परा । अप । सम् । अन् । अव् । निस् ।
निर् । दुस् । दुर् । वि । आङ् । नि । अघि । अघि । अति । सू । उत् । अभि । प्रति । परि ।
उप । एते प्रादयः ।

भूवादयो धातवः १।३।१

क्रियावाचिनो भूवादयो धातुसंज्ञाः स्युः ।

उपसर्गादुति धातो ६।१।६१

अवर्णान्तादुपसर्गादुकारादौ धातो परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । प्राच्छति (२) ।

वा सुप्यापिशलेः ६।१।६२

आदुपसर्गादुकारादौ सुवधातो परे वृद्धिर्वा । आपिशलिग्रहणं पूजार्थम् ।

अचोरहाम्यां द्वे ८।४।४६

अचः पराग्या रेफहकाराभ्यां परस्य यरो द्वे वा स्तः । इति प्राप्ते ।

शरोऽचि ८।४।४६

द्वे न । प्रार्षभीयति (३) । प्रर्षभीयति ।

एङि पररूपम् ६।१।६४

आदुपसर्गादिडादौ धातो परे पररूपमेकादेशः । प्रेजते (४) । उपोषति ।

- (१) प्र + ऋणम्, वत्सतर + ऋणम्, कम्बल + ऋणम् वसन + ऋणम्,
ऋण + ऋणम्, दश + ऋणम्; सर्वत्र आर् वृद्धिः ।
- (२) प्र + ऋच्छति, 'प्र' इत्यस्योपसर्गसंज्ञा, ऋच्छतीत्यस्य धातुसंज्ञा, ततः 'आर्'
वृद्धिः ।
- (३) प्रार्षभीयति — प्र + ऋषभीयति, 'प्र' इत्यस्योपसर्गसंज्ञा, ऋषभीयतीत्यस्य
धातुसंज्ञा । वैकल्पिके वृद्धिपक्षे — प्रार्षभीयति वृद्धयभावपक्षे अर्गुणे प्रर्षभीयति ।
- (४) प्र + एजते
उप + ओषति, एवं उप + एषयति = उपेषयति, प्र + एषयति = प्रेषयति,
अव + ओषति = अवोषति इत्यादयोऽपि ज्ञेयाः । वृद्धयपवादा एते प्रयोगाः ।

अचोऽन्त्यादि टि १।१।६४

अर्चा मन्त्रे योऽन्यः स आदिर्यस्य तद्विमंजं स्यात् । (शकन्धादिषु पररूपं वाच्यम्) ।
 (तच्छ टेः (१)) । शकन्धुः । कर्कन्धुः । कुलटा । सीमन्तः केशवेशे । सीमन्तोऽन्यः ।
 मनीषा । हलीषा । लाङ्गलीषा । पतञ्जलिः । सारङ्गः पशुपक्षिणोः । सारङ्गोऽन्यः ।
 आकृन्तिगणोऽन्यम् । मार्तण्डः । (एवे चानियोगे (२)) कत्रेव भोक्ष्यमे । अनियोगे किम् ?
 तत्रैव । (ओत्योष्ठयोः समासे वा) स्थूलोतुः (३) । स्थूलोतुः । बिम्बोष्ठः । बिम्बोष्ठः ।
 समासे किम् ? तवोष्ठः ।

ओमाडोश्च ६।१।६५

ओमि आडि चात्परे पररूपमेकादेशः स्यात् । शिवायोन्नमः (४) । शिव आ इहि
 इति स्थिते । शिव एहि । शिवेहि ।

अकः सवर्णे दीर्घः ६।१।१०१

अकः सवर्णेऽचि परे दीर्घं एकादेशः स्यात् । दैत्यारिः (५) । श्रीशः । विष्णूदयः ।
 (ऋति सवर्णे ऋ वा) । होतृकारः । होतृकारः ।

(१) शक + अन्धुः, कर्क + अन्धुः, कुल + अटा, सीम् (न्) + अन्तः =
 सीमन्तः (केशवेशार्ये) तद्विमन्त्रेऽर्थे सीमान्तः । मनस् + ईषा, हल + ईषा,
 लाङ्गल + ईषा, पतत् + अञ्जलिः, सार + अङ्गः, मृत + अण्डः,
 पररूपम्, ततः अण् प्रत्ययः आदि वृद्धिः ।

(२) अनियोगः अनिर्धारणम् । क्व + एव भोक्ष्यते, तत्र + एव, अत्र निर्धारणं,
 अत एव वृद्धिः ।

(३) स्थूल + ओतुः, बिम्ब + ओष्ठः, समासे तु न पररूपम् किन्तु वृद्धिः ।

(४) शिवाय + ओ नमः,

शिवेहि - शिव + आ + इहि इति स्थितिः । अत्र धातूपसर्गाकार्यस्थान्तरङ्गत्वात्
 'आद्गुणः' इति सूत्रेण गुणे 'शिव + एहि' इत्यवस्थायां बहिरङ्गकार्यत्वान्न दीर्घः
 किन्तु पुनरपि गुणः 'शिवेहि' इति ।

शिवेहिवत् - कृष्णेहि, अवेहि इत्यादयोऽपि प्रयोगा ज्ञेयाः ।

(५) दैत्य + अरिः, विष्णु + उदयः, श्री + ईशः, होतृ + ऋकारः ।

एवं खर + अरिः = खरारिः, भानु + उदयः = भानूदयः, लक्ष्मी + ईशः =
 लक्ष्मीश इत्यादयोऽपि प्रयोगा ज्ञेयाः ।

एङः पदान्तावति ६।१।१०६

पदान्तादेर्जाति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । हरेऽव(१) । विष्णोऽव ।

सर्वत्र विभाषा गोः ६।१।१२२

लोके वेदे चैङन्तस्य गोरति वा प्रकृतिभावः पदान्ते । गो अग्रम्(२) । गोऽग्रम् ।

एङन्तस्य किम् ? चित्रस्वग्रम् । पदान्तस्य किम् ? गोः ।

अनेकाल् शित्सर्वस्य १।१।५५

इति प्राप्ते ।

डिच्च १।१।५३

डिदनेकालप्पन्त्यस्यैव स्यात् ।

अवङ्ग स्फोटायनस्य ६।१।१२३

पदान्ते एङन्तस्य गोरवङ्ग वा स्यादचि । गवाग्रम् , पदान्ते किम् ? गवि । व्यव-
स्थित(३)विभाषयागवाक्षः ।

इन्द्रे च ६।१।१२४

गोरवडिन्द्रे । गवेन्द्रः(४) ।

दूरादधूते च (५) ८।२।८४

दूरात्सम्बोधने वाक्यस्य टेः प्लुतो वा ।

(अथ प्रकृतिभावः)

प्लुतप्रगुह्या अचि नित्यम् ६।१।१२५

एतेर्जिच प्रकृत्या स्युः । आगच्छ(६) कृष्ण ३ अत्र गौश्चरति ।

(१) हरे + अय, विष्णो + अव, चित्रणु + अग्रम्, गो + अस् ।

(२) गो + अग्रम् इति स्थितिः

प्रकृतिभावे — गो अग्रम्

पूर्वरूपे — गोऽग्रम्

अवङ्गदेशे — गवाग्रम्

(३) विकल्परूपाया अवस्थाया अभावो व्यवस्था गो + अक्षः ।

(४) गो + इन्द्रः— गव + इन्द्रः— गुणे गवेन्द्रः ।

(५) दूरात्=आह्वानम्

(६) आगच्छ कृष्ण ३ + अत्र गौश्चरति—इह प्रकृतिभावान्न सर्वर्षदीर्घः ।

ह्रस्वं लघु १४।१०

संयोगे गुरु १४।११

संयोगे परे ह्रस्वं गुरुसंज्ञं स्यात् ।

दीर्घं च १४।१२

गुरु स्यात् ।

गुरोरनुतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम् ८।२।८६

प्लुतो वा । दे ३ वदत्त, देवद ३ त्त, देवदत्त ३ । गुरोः किम् ? वकारादका-
स्य मा भूत् । अनुतः किम् ? कृष्ण ३ । एकैकग्रहणं पर्यायार्थम् ।

ईदूदेद्विवचनं प्रगृह्यम् ११।१११

ईदूरेदन्तं द्विवचनं प्रगृह्यं स्यात् । हरी एतौ (१) । विष्णू इमौ । गङ्गे अमू । (२)
मणीवोष्ट्रस्येति तु इवार्थे वशब्दो वाशब्दो वा बोध्यः ।

अदसो मात् ११।११२

अस्मात्परावीद्वृतौ प्रगृह्यौ स्तः । अमी (३) ईशाः । रामवृष्णावमू आसाते । मात्किम्- ?
अमुकेऽन । असति माद्ग्रहणे एकारोऽप्यनुवर्तते ।

चादयोऽसत्त्वे १४।१५७

अद्रव्यार्थाश्चादयो निपातसंज्ञाः स्युः ।

प्रादयः १४।१५८

एतेऽपि तथा ।

वस्तूपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते ।

द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो भेद्यत्वेन विवक्षितः ॥

लिङ्गसंख्यान्वययोग्यं द्रव्यम् ।

-
- (१) हरी + एतौ, विष्णू + इमौ, गङ्गे + अमू एव धनुषी + एते, द्वौ भानू + उदयेते
द्वे कुले + उत्कृष्टे, एते + स्तः—इत्यादयः प्रयोगा अपि श्रेयाः ।
(२) मणी + इवेत्यत्र न प्रकृतिभावः, किन्तु दीर्घः ।
(३) अमी + ईशा, रामवृष्णावमू + आसाते, अमुके + अत्र इत्यत्र न प्रकृतिभावः किन्तु
पूर्वरूपम् ।

निपात एकाजनाड ११११४

एकोऽज् निपात आङ्वर्जः प्रगृह्यः स्यात् । इ इन्द्रः (१) । उ उमेशः । वाक्यस्मरण-
योरङित् । आ एवं नु मन्यसे । आ एवं किल तत् । अन्यत्र डित् । ईधदुष्णम् । ओष्णम् ।

ओत् ११११५

ओदन्तो निपातः प्रगृह्यः । अहो ईशाः ।

सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावतार्षे ११११६

संबुद्धिनिमित्तक ओकारो वा प्रगृह्योऽवैदिके इतौ परे । विष्णो इति ।
विष्णविति । विष्ण इति ।

मय उजो वो वा ८।३।३३

मयः परस्य उजो वो वा स्यादवि । किमु (२) उक्तम् । किम्बुक्तम् ।

इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च ६।१।१२७

पदान्ता इको ह्रस्वाः प्रकृत्या च वा स्युरसवर्णेऽचि । ह्रस्वविधिसामर्थ्यान्न स्वर-
सन्धिः । चक्रि अत्र, चक्युत्र । पदान्ताः किम् ? गौर्यौ । (न समासे) । वाप्यश्वः ।

ऋत्यकः ६।१।१२८

ऋति परे पदान्ताः अकः प्राग्वद्धा । ब्रह्म (३) ऋषिः ब्रह्मर्षिः । पदान्ताः किम् ?
आच्छत् ।

॥ इति अचसन्धिः प्रकृतिभावश्च ॥

(१) इ + इन्द्रः, उ + उमेशः, आ + एवं नु मन्यसे, आ + एवं किल तत्, आ + उष्णम्,
अहो + ईशाः विष्णो + इति प्रगृह्यसंज्ञकपक्षे विष्णो इति, अवादेशे विष्णविति,
विष्ण इति ।

(२) किमु + उक्तम्

चकी + अत्र

गौरी + ओ = यण्, गौर्यौ ।

(३) ब्रह्मा + ऋषिः, आ + ऋच्छत्, आटश्चेति वृद्धिः ।

अभ्यासः

- (१) के यणपद वाच्याः ? के वृद्धिपद वाच्याः ? के च गुणपद वाच्याः ?
- (२) 'स्थानेऽन्तरतमः' इत्यस्य 'यथासंख्यमनुदेशं समानामि'त्यस्य चार्थं लिखत ।
- (३) केषां स्थाने अय् झव् आय् आव्- एते आदेशा भवन्ति ?
- (४) 'क्रय्यम्, क्रेयम्' अनयोः पदयोः कीदृशोऽर्थभेदः ?
- (५) गुणवृद्धयोः परिभाषासूत्रं लिखत ।
- (६) यण्दीर्घयोः, गुणवृद्धयोः, वृद्धिपररूपयोः कः कस्य बाधकः ?
- (७) निम्नाङ्कितपदानां पदच्छेदं कुरुत
प्राणम्, प्राच्छन्ति, प्रार्थनीयति, शिवेहि, गवाग्रम्, हरी एतौ, अहो ईशाः, ब्रह्मर्षिः ।
- (८) का व्यवस्थितविभाषा ? किञ्च तदुदाहरणम् ?
- (९) एषां साधनरीतिं दर्शयत
विष्णविति, सुखार्तः, शिवायोन्मत्तः, किम्बुक्तम्, वाप्यश्वः गौरी ।
- (१०) दीर्घपदवाच्याः के ?

अथ हल्-सन्धिः

स्तोः श्चुना श्चुः (१) ८।४।४०

सकारतवर्गयोः शकारचवर्गाभ्यां योगे श्कारचवर्गौ स्तः । हरिश्शेते । रामश्चिनोति । सच्चित् । शार्ङ्गिञ्जय ।

शात् ८।४।४४

शात्परस्य तवर्गस्य श्चुत्वं न स्यात् । विश्नः (२) । प्रश्नः ।

ष्टुना ष्टुः ८।४।४१

स्तोः ष्टुना योगे ष्टुः । रामष्षष्ठः (३) । रामष्ठीकते । पेष्टा । तट्टीका । चक्रिण्ढोकसे ।

न पदान्ताट्टोरनाम् ८।४।४२

पदान्ताट्टवर्गात् परस्यानाम् स्तोः ष्टुर्न स्यात् । पट् सन्तः । षट् ते । पदान्तात्-किम् ? ईद्रे । टोः (४) किम् ? सपिष्टमम् (अनाम्नवतिनगरीणामुपसंख्यानम् (५)) । षण्णाम्, षण्णवतिः, षण्णगदः ।

(१) सच्च तुश्चेति समाहार द्वन्द्वः । एकवचनमाश्रमम् । अत्र स्य'न्याऽऽदेशानां यथासखं क्रमनिर्धारणम् । तेन सकारस्य शकारः, तवर्गस्य चवर्गौ भवति । उदाहरणानि त्विमानि—हरिस् + शेते, रामस् + चिनोति । सत् + चित् । शार्ङ्गिन् + जय । इति । एवं कृष्णस् + चपलः = कृष्णश्चपलः, नारदस् + शशापः = नारदश्शशापः, ग्रामास् + चलितः = ग्रामाच्चलितः इत्यादयः प्रयोगा अपि बोध्याः ।

(२) विश् + नः, प्रश् + नः, अत्र न श्चुत्वम् । विच्छ-प्रच्छ धातुभ्यां नङ्प्रत्ययः ।

(३) रामस् + षष्ठः । रामस् + टीकते । पेष् + ता । तत् + टीका । चक्रिन् + ढौकसे इति सन्धिविच्छेदः ।

(४) ईद + ते इति छदः, सपिष्टमम् अत्र न ष्टुत्वनिषेधः । किन्तु ष्टुत्वमेव, सपिष् + तममिति स्थितिः ।

(५) नाम् - नवति - नगरी भिन्नानामेव ष्टुत्वनिषेध इति वाच्यमित्यर्थः । तेन षड् + नाम् इत्यत्र परस्य नकारस्य ष्टुत्वेन णत्वम्, पूर्वस्य ङकारस्य तु प्रत्यये भाषायां नित्यमित्यनेन अनुनासिके णकारे षण्णामिति । षड् + नवतिः, षड् + नगरीः इत्यत्रापि ष्टुत्वं यथावत् पूर्वस्य ङकारस्य तु 'यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा' इत्यनेन वैकल्पिकेऽनुनासिके षण्णवतिः, षण्णगर्थः इति ।

तोः वि दा४।४३

न ष्टुन्वम् । मन् पठः ।

झलां जशोऽन्ते दा२।३६

पदान्ते जना जगः स्युः । वागीशः (१) । चिद्रूपम् ।

यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा दा४।४५

यरः पदान्तस्यानुनासिकं परेऽनुनासिको वा (२) । एतन्मुरारिः । एतद् मुरारिः ।
स्थानप्रयत्नाभ्यामन्तरतमे स्पर्शे चरतादौ विशिरयं रेफे न प्रवर्तते । चतुर्मुखः (३) ।
(प्रत्यये भाषायां नित्यम्) । तन्मात्रम् (४) । चिन्मयम् ।

तोर्लि दा४।६०

परसवर्णः । तल्लयः (५) । विद्धांल्लिखति । नस्यानुनासिको लः ।

उदः स्या स्तम्भोः पूर्वस्य दा४।६१

उदः परयोः स्यास्तम्भोः पूर्वसवर्णः स्यात् ।

तस्मादित्युत्तरस्य १।१।६७

पञ्चमीनिर्देशेन त्रियमाणं वार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य परस्य ज्ञेयम् ।

(१) वाक् + ईषः । चित् + रूपम् ।

(२) एत् + मुरारिः । एवं वाक् + मधु — वाङ्मधु । सन् + मनोहरम् — सम्मनो-
हरम् । उन् + मानम् — उन्मानम्, ऋच् + मन्त्रः = ऋन्मन्त्रः । दधिमृद् + मादति =
दधिमृण्मादति इत्यादयोऽपि प्रयोगज्ञेयाः ।

(३) चन्वारि मुखानि यस्य सः चतुर्मुखः । अत्र समासे लुप्तां विभक्तिमाश्रित्य
पदान्तत्वान् यवरट् लण् इत्यादि यर प्रत्याहारघटितत्वेन यन्वाच्च रेफस्यानुनासिको
णकारः कथं न भवतीति शङ्कायामच्यते — स्थानप्रयत्नाभ्यामन्तरतमे — सदृशनमे
चरितार्यं । प्रयुक्तोऽयं विधिः कवलस्यानसृशे रेफमात्रे न प्रवर्तत इत्यर्थः ।

(४) तन् + मात्रम् । चित् + मयम् । एव विपत् + मयम् = विपन्मयम्, अप् +
मात्रम् = अम्मात्रम्, अश् + मयम् — अम्मयन् इत्यादयोऽपि ज्ञेयाः ।

(५) तन् + लयः । विद्धन् + लिखति । एवं विपत् + लीनः = विपल्लीनः ।
कुशान् + लाति — कुशल्लाति इत्यादयोऽपि ।

आदेः परस्य (१) १।१।५४

परस्य षाद्वहित तत्तस्यादेर्वोध्यम् । अधोपस्य महाप्राणस्य विदारभ्य श्वासस्य सस्य तादृश एव शकारः ।

झरो झरि सवर्णे ८।४।६५

हलः परस्य झरो लोपो वा सवर्णे झरि ।

खरि च ८।४।५५

खरि परे झनां चरः स्युः । इत्युदो दस्य तः । उत्थानम् (२), उत्तम्भनम् ।

झयो होऽन्यतरस्याम् ८।४।६२

झयः परस्य हस्य वा पूर्वसवर्णे । सवारस्य नादस्य घोपस्य महाप्राणस्य हस्य तादृशो वर्णचतुर्थः । वाग्घरिः (३) । वाग्हरिः ।

शश्छोऽटि ८।४।६३

पदान्तात् झय परस्य शस्य छो वा म्यादटि । तच्छिवः (४) । तच्चशिवः । पदान्तात् किम् ? विरप्शम् । (छत्वमनीति वाच्यम् (५)) । तच्छ्रयासेन । अमि किम् ? वाक् शच्योतति ।

मोऽनुस्वारः ८।३।२३

मान्तस्य पदस्यानुस्वारो हलि । हरि (६) वन्दे । पदस्य किम् ? गम्यते (७) ।

(१) 'अलोऽत्यस्य' इत्यस्यापवादोऽयम् ।

(२) उत + स्थानम्, उत् + स्तम्भनम्, अत्र स्था इत्यस्य स्तम्भनम् इत्यस्य च सकारस्य स्थाने शकारः, जश्च-पूर्वसवर्णे-लोप-चत्वानि च कार्याणि ।

(३) 'वाक् + हरिः' ककारस्य जश्चनेन गकारः । एवं तत् + हानम् = तद्धानम्, सम्पत् + हानिः = सम्पद्धानिः, वक्प् । ह्रासः - ककुब्भासः इत्यादयोऽपि बोध्याः ।

(४) तन् + शिवः = तच्छिवः - जश्च, प्रचत्व, चत्वे-छत्वानि कार्याणि । विरप्शम् नात्र पदान्तो झय इति न शस्य छत्वम् ।

(५) तत् + श्लोकेन ।

(६) हरिम् + वन्दे

(७) गम्यते- अत्र मस्य पदान्तत्वाभावाग्नानुस्वारः ।

नञ्चापदान्तस्य झलि दा३।२४

नस्य मस्य चापदान्तस्य झल्यनुस्वारः । यथांसि (१) । आक्रम्यते । झलि किम् ? मस्यते ।

अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः दा४।५८

शान्तः (२) । अङ्कितः ।

वा पदान्तस्य दा४।५९

त्वङ्करोषि (३), त्वं करोषि ।

मो राजि समः ऋवौ दा३।२५

किञ्चन्ते राज्ञी परे समो मस्य म एव स्यात् । सम्राट् (४) ।

हे मपरे वा दा३।२६

मपरे हतारे मस्य मो वा । किं हल्ययति । किं हल्ययति । (यवल (६) परे यवला षेति षषतव्यम्) किं ह्यः, किं ह्यः । किं हल्ययति, किं हल्ययति । किं हल्ययति । किं हल्ययति ।

नपरे नः दा३।२७

नपरे हकारे मस्य नो वा । किं नृते (७), किं नृते ।

डः सि धुट् दा३।२८

डात्परस्य सस्य धुड्वा ।

(१) यथांसि + सि । आक्रम् + स्यते । एव वासान् + सि — वासांसि, प्रणम् + स्यते = प्रणंस्यते इत्यादयो बोध्याः ।

(२) शान् + तः, अम् + कितः । एवं अम् + चितः = अञ्चितः, कुम् + ठितः = कुण्ठितः, दाम् + तः दान्तः इत्यादयोऽपि ।

(३) त्वम् + करोषि, मोऽनुस्वार इति अनुस्वारः पक्षे परसवर्णः ।

(४) सम् + राट्, अङ्गीनं परेण संयोज्यम् ।

(५) किम् + हल्ययति, पक्षेऽनुस्वारः ।

(६) किम् + ह्यः । किम् + हल्ययति । किम् + हल्ययति ।

(७) किम् + नृते

आद्यन्तो टकितौ १।१।४६

टिकितौ यस्योक्तौ तस्य क्रमादाद्यन्तावगवौ स्तः । षट्सन्तः (१) । षट्सन्तः ।

झणोः कुक् टुक् शरि ८।३।२८

ङकार - णकारयोः कुट्टु हावागवौ वा स्तः शरि । कुक् कुकोरभिद्धत्वान्नजशत्वम् ।
(चयो द्वितीयाः शरि पौष्कर सादेरिति वाच्यम् (२) । प्राङ् खपष्ठः । प्राङ् षष्ठः ।
प्राङ् क्षष्ठः । सुगण्ठषष्ठः । सुगण्षष्ठः ॥

नश्च ८।३।३०

नान्तात्परस्य सस्य धुङ्वा । सन्तसः (३) ।

शि तुक् ८।३।३१

नस्य पदान्तस्य शो तुक् वा । सञ्छम्भुः (४) । सञ्छम्भुः । सञ्च्शम्भुः । सञ्-
शम्भुः ।

‘जछौ जचछा जचशा जशाविति चतुष्टयम् ।

रूपाणामिह तुक्-छत्व-चलोपानां विकल्पनात् ॥’

(१) षट् + सन्तः । “धुट्” आगमानन्तरं ‘शरि च’ इति चत्वंम् ।

(२) पौष्करसादिर्न आचार्यस्तस्य भने शरि परे चयः (चय प्रत्याहारघटितस्य क च
ट त पाम्) खयः—ख छ ठ थ फा स्फारितिवक्तव्यमित्यर्थः ।
प्राङ् + षष्ठः कुक् आगमे प्राङ्क् षष्ठः, ककारस्थाने द्वितीयाऽऽदेशे—प्राङ् ख
षष्ठः, कृष्णक्षे कष संयोगे क्ष इति छत्वं प्राङ् क्षष्ठः । विकल्पे प्राङ् षष्ठः ।
एवं सुगण् + षष्ठः, सुगण् ट षष्ठः, सुगण् ठ षष्ठः, चित्तत्वे सुगण्षष्ठः ।

(३) सन् + सः । सन्तसः । एवं विद्यार्थिन् + सहस्व—विद्यार्थिन्सहस्व । छात्रान् +
स्वापय=छात्रान्स्वापय इत्यादि । “धुट्”—आगमानन्तरं चत्वंम् ।

(४) सन् + शम्भुः, नस्य विकल्पेन तुगागमे सन् त् + शम्भुः, त इत्यस्य श्चुत्वे च—
कारे सन्च् + शम्भुः, न इत्यस्य श्चुत्वे अ—कारे सञ्च् + शम्भुः, छत्वे
सञ्च्छम्भुः, शरो क्षरीति विकल्पेन चलोपे सञ्छम्भुः, लोभाभावे सञ्च्-
छम्भुः, छत्वाभावे सञ्च्शम्भुः, तुगभावे श्चुन्वमात्रम् सञ्शम्भुरिति ।

उमो ह्रस्वादचि ङमुष्णित्यम् (१) ८।३।३२

ह्रस्वात्परो यो उम् तदन्तं यत्पदं तस्मात्परस्याचो नित्यं ङमुट् । प्रत्यङ्ङात्मा ।
मुगणीशः । सन्नच्युतः ।

समः सुटि ८।३।३५

समो हः सुटि ।

अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ८।३।३२

अत्र रुप्रकरणे रोः पूर्वस्यानुनासिको वा ।

अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः ८।३।३४

अनुनासिक विहाय रोः पूर्वस्यात्परोऽनुस्वारागमः ।

खरवसानयोर्विसर्जनीय, ८।३।३५

खरि अत्राने व पद न्तस्य रेफस्य विगर्गः । (संपुंकानां सो वक्ष्यः) सँस्कर्ता (२),
सँस्कर्ता ।

पुमः खय्यम्परे ८।३।३६

अम्परे खयि पुमो हः स्यान् । पुंस्कोक्तिः । पुंस्कोक्तिः (३) ।

नदृष्टव्यप्रशान् ८।३।३७

अम्परे छवि नान्तस्य पदस्य हः स्यान् ।

(१) ङुट्—णुट्—नुट् इति त्रय आगमाः । प्रत्यङ्ङ + आत्मा । मुगण् + ईशः ।
सन् + अच्युतः । एव तिङ् + अनिङ् तिङ्ङितिङ्ङ । तस्मिन् + इति —तस्मिन्निति ।
पठन् + एति = पठन्नेति इत्यादयोऽपि प्रयोगा ज्ञायाः ।

(२) सम् + कर्ता 'सम्परिभ्याम्..' इति सुट् सम् + स्वर्ता, मकारस्थाने हः आदेशे
मर् + स्वर्ता, अनुनासिके सँ + स्वर्ता, पक्षे अनुस्वारागमे—मर् + स्वर्ता, विगर्गे
सँ + स्वर्ता, मः + स्वर्ता, विगर्गस्य सन्ने सँस्कर्ता, सस्कर्ता । इति । एवं
सँस्वहारः, सस्वकारः, सँस्वृताम्, सस्वृताम् । आदि ।

(३) पुम् + कोक्तिः, पूर्ववन् कार्याणि । एवं पुंस्पुत्रः, पुंस्पुत्रः, पुंस्वरितम्,
पुंस्वरितम्, पुंस्तिवकम्, पुंस्तिवकम्, पुंस्तीका, पुंस्तीका आदि ।

विसर्जनीयस्य सः ८।३।३४

खरि । चक्रिन्त्रायस्व (१) । चक्रिन्त्रायस्व । अप्रगान् किम् ? प्रशान्तनोति । पदस्य किम् ? हस्ति । अम्परे किम् ? सन्त्सरुः = खड्गमुष्टिः ।

नृन्वे ८।३।१०

नृनिन्यस्य ठर्वा पे ।

कुप्वोः (क) पो च ८।३।३७

कत्रग पत्रगो च परे विसर्गस्य (क) पो स्तः । चाडिमर्गः । नृन् पाहि । नृन् पाहि । नृन् पाहि । नृन् पाहि । नृन् पाहि । नृन् पाहि (२) ।

सोऽपदादौ ८।३।३८

विसर्गस्य सः स्यादपदादौः कुप्वोः । (पात-कल्प-क-काम्येति वाच्यम्) पय-स्पाशम् (३) । पयस्कल्पम् । यशस्वाम्यनि । (अनव्ययस्येति वाच्यम्) प्रातःकल्पम् (काम्ये रोरेवेति वाच्यम्) नेह-गी काम्यनि ।

इणः षः ८।३।३९

इणः परस्य विसर्गस्य षः सदा पूर्वं विषये । सविप्याशम् (४) । सपिण्डकम् । सपिण्डकम् । सपिण्डकम् ।

कस्कादिषु च ८।३।४०

एष्विण उत्तरस्य विसर्गस्य षः सदादन्त्यस्य तु सः । कस्कः (५) । कौनस्तुतः । सपिण्डकम् । घनुष्पात्तम् । आहुतिगणोऽयम् ।

(१) चक्रिन् + त्रायस्व, अनुनासिकानुस्वारो पाक्षिको चक्रिन्त्रायस्व, चक्रिन्त्रायस्व । एव कर्मिन् + चिन्, कर्मिन् + चिन्, भक्तास्तारय, भक्तास्तारय, विद्वांश्छात्र, विद्वांश्छात्रः आदि प्रयोगा ज्ञेयाः ।

(२) नृन् + पाहि, नृन् + पालयस्व इत्यादावपि अनुनासिक-अनुस्वारागम-विसर्गा-बोध्याः ।

(३) पयः + पाशम्, पयः + कल्पम्, यश + वाम्यनि । प्रातः + कल्पम् — अनव्यय-विसर्गस्य काल-विवक्षणात्तत्त्वम् । गी. काम्यनि — उकारानुवचरेण्य विवक्षणात्तत्त्वम् ।

(४) सपिः + पाशम्, सपि + कल्पम्, सपि + कम्, सपिः + काम्यति ।

(५) कः + क., कौत. + कुतः सपिः + कुण्डिका, घनु. + कपालम् ।

तस्य परमाश्रेष्ठितम् ८।१।२

द्विकृतस्य परमाश्रेष्ठितं स्यात् ।

कानाश्रेष्ठिते ८।३।१२

कान्नकारस्य कः स्यादाश्रेष्ठिते परे । वांस्कान् (१) । वांस्कान् ।

छे च ६।१।७३

ह्रस्वस्य छे तुक् । स्वच्छाया (२) । शिवच्छाया ।

आङमाङोच्च ६।१।७४

तुक् छे । आच्छादयति (३) । माच्छिदत् ।

दीर्घात् ६।१।७५

तुक् छे । म्लेच्छति (४) ।

पदान्ताद् वा ६।१।७६

दीर्घात्पदान्ताच्छे तुक्वा । लक्ष्मीच्छाया (५) । लक्ष्मीच्छाया ।

॥ इति हल्सन्धिः ॥

अभ्यासः

- (१) शङ्खिञ्जय, पेष्टा, षट्सन्तः, वागीशः, एतन्मुरारिः, तन्मात्रम्—एते प्रयोगाः साधनीयाः ।
- (२) विद्वान्लिखति, उत्थानम्, वाग्धरिः, तच्छिवः, हरिं वन्दे, शान्तः, एतेषां प्रयोगाणां साधनरीतिं प्रदर्शयत ।
- (३) सम्राट्, विहङ्गः, षट्सन्तः, प्राङ्क्ष्वण्टः, सञ्छम्भुः, प्रत्यङ्ङात्मा—एतेषां प्रयोगाणां साधने विशेषसूत्राणि प्रदर्शनीयानि ।
- (४) श्चुत्व, ष्टुत्व, जश्त्व, छत्व, परसवर्णं, धुट्, तुक् — विधायकानि सूत्राणि लेखनीयानि ।

(१) कन् + कान्, अनुनामिकानुस्वारकार्यणि ।

(२) स्व + छाया, शिव + छाया ।

(३) आ + छादयति ।

(४) मा + छिदत्, म्ले + छति ।

(५) लक्ष्मी + छाया ।

- (५) सम् + स्कृता, चक्रिन् + त्रायस्व, नृन् + पार्हि, सपिम् + पाशम्, कान्स् + कान्, शिव + छाया, एषां प्रयोगाणां सिद्धरूपाणि प्रदर्शनीयानि ।
- (६) श्रुताम्वतिनगरीणाम्, प्रत्यये भाषायाम्, चयो द्वितीयाः शरि, संपुंकानाम्-एतानि वार्तिकानि पूरयित्वा अर्थाश्च लेख्याः ।

संक्षिप्तानि साधनप्रकाराणामुदाहरणानि

हरिश्शेतेः— 'हरिस् + शेते' इति स्थिते 'स्तोः ष्चुना ष्चुः' इति सूत्रेण 'शेते' इति तावद्व्यशकारयोगे 'हरिस्' इत्यस्य दन्त्यसकारस्य स्थाने 'श' कारे 'हरिश्शेते' इति रूपं सम्पन्नम् ।

वागीशः— 'वाक् + ईशः' इति स्थिते पदान्ते झलि ककारस्थाने जशादेशे प्राप्ते 'स्थानेऽन्तरतमः' इति नियमेन स्थान-साम्याद् 'ग' कारे वागीश इति ।

उत्थानम्— 'उन् + स्थानम्' इति स्थिते जश्त्वेन त्कारस्य द्कारे 'उदः' स्थास्तम्भोः पूर्वस्य' इति सूत्रेण प्राप्तस्य पूर्वसवर्णस्य 'तस्मादित्युत्तरस्य' इत्यनेन परस्थाने प्राप्ते 'आदेः परस्य' इत्यनेन 'स्थानेऽन्तरतमः' इति सूत्रसहकारेण विवारस्य श्वत्सस्य अघोषस्य महाप्राणस्य सस्य स्थाने तादृश एव थकारादेशे 'उद्य्थानम्' इत्यवस्थायां 'झरो झरि सवर्णे' इति सूत्रेण सवर्णे झरि थकारे परे झरः पूर्व थकारस्य लोपे 'झरि च' इति चत्वेन 'द' कारस्य त् वारे उत्थानम् । थलोपाभावे उन् थ्थानम् इति रूपद्वयं निद्धम् ।

संस्कृताः— 'सम् + स्कृता' इति स्थिते 'मम. मुटि' इति सूत्रेण समः मकारस्य स्थाने 'ह.' आदेशोऽनुबन्धलोपेऽनुनासिकादेशे, पक्षान्तरे 'अनुनासिकात्पगोऽनुस्वारः' इत्यनेनानुस्वारागमे 'संर् स्कृता, संस्कृता, इत्यवस्थायां 'खरवसानयो- विसर्जनीयः' इति सूत्रेण पदान्तस्य रेफस्य विसर्गे 'सपुंकानां सो वक्तव्यः' इति वार्तिकेन विसर्गस्थाने नित्यसत्वे 'संस्कृता, संस्कृता' इति रूपद्वयं सिद्धम् ।

अथ विसर्गसन्धिः

विसर्जनीयस्य सः ८।३।३४

खरि । विष्णुस्त्राता (१) ।

शर्परे विसर्जनीयः ८।३।३४

शर्परे खरि विसर्गस्य विसर्गो न त्वन्यत् (सकारादि) । कःत्सरः (२) । घना-
घनःक्षोभणः ।

वा शरि ८।३।३६

शरि विसर्गस्य विसर्गो वा । हरिः शेने (३) । हरिश्शेते । (खर्परे शरि वा विस-
र्गस्य लोपो यक्तव्य) । हरिस्फुरति । हरिः स्फुरति ।

॥ इति विसर्गसन्धिः ॥

(१) विष्णुः + त्राता । एवं छात्रः + तिष्ठति = छात्रस्तिष्ठति ।

गौ + चरति = गौश्चरति । कृष्णः + छिनत्ति = कृष्णश्छिनत्ति ।

(२) कः + त्सरः, घनाघनः + क्षोभणः । अत्र विसर्ग एव न सकारः ।

(३) हरिः + शेते, पक्षे सत्त्वे 'स्तोश्चुना...' इति शकारे हरिश्शेते । एवं छात्राः +
सन्ति = छात्राः सन्ति, छात्रास्सन्ति । रमाः + पठ् = रमाः पठ् । रसाण्यद्
इत्यादयः प्रयोगाः ।

हरिः + स्फुरति, विसर्गलोपपक्षे हरिस्फुरति । पक्षान्तरे हरिः स्फुरति,
हरिस्स्फुरति ।

अथ स्वादिसन्धिः

स-सजुषो रुः ८।२।६६

पदान्तस्य सस्य सजुषशब्दस्य च रुः स्यात् ।

अतो रोरप्लुतादप्लुते ६।१।११३

अप्लुतादतः परस्य रोहः स्वादप्लुतेऽति । शिवोऽर्चः (१) । अतः मिम्? देवा अत्र । अतीति मिम् ? एव आगन्ता । अप्लुतादिकम् ? एहि सुश्रोत ३ अत्र स्नाहि (२) । प्लुतस्या-सिद्धत्वादतः परोऽयम् । अप्लुतादिति विशेषणे तु तत्सामर्थ्यान्नासिद्धत्वम् । तपरकरणस्य तु न सामर्थ्यम्, दीर्घनिवृत्त्या चरितार्थत्वात् । अप्लुत इति किम् ? तिष्ठतु पय अ ३ गिनदत्त ।

हशि च ६।१।११४

तथा । शिवो वन्द्यः (३) ।

भो-भगो अघो-अ-पूर्वस्य योऽशि ८।३।१७

एतत्पूर्वस्य रोरदिशोऽशि । देवा इह (४) । देवायिह । भोस् भगोस् अघोस् इति सान्ता निपाताः, तेषां रुत्वे यत्वे च कृते ।

- (१) 'शिवस् + अर्च्यः' अत्र रुत्वे कृते सत्त्वं गुणः पूर्वरूपं च । उत्वं प्रति हत्वस्याऽ-सिद्धत्वं न भवति क्त्वमनूद्य उत्त्वाविधानसामर्थ्यात् । एवं शुद्धोऽहम् । बुद्धोऽस्मि । छात्रोऽयम्, इत्यादि ।
- (२) अत इति तपरकरणादेव प्लुतस्यापि निवृत्तिमम्भवात् 'अप्लुतादिति' कथनं व्यर्थ-मिति शङ्कितुराशयः । तत्रोत्तरं व्रतं—'एहि सुश्रोत ३ अत्र स्नाहि ।' अत इति तपरकरणस्य दीर्घनिवृत्त्या चरितार्थत्वेन प्लुतनिवृत्तौ सामर्थ्याभावात् प्लुतेऽपि क्त्वं मा भूदित्याशयेन अप्लुतादिति ।
- (३) शिवम् + वन्द्यः । एवं रामो वदति, छात्रो गच्छति, वृष्णो जयति, काको डीयते, व्यासो ब्रूते इत्यादयः प्रयोगा अपि ज्ञेयाः ।
- (४) 'देवाम् + इह' रोरदिशे 'लोपः शाकल्यस्य' इति विकल्पेन य लोपः । एवं छात्रा आगच्छन्ति, वीरा उत्ताहन्ते, देवा एते, धार्मिका वर्धन्ते, भक्ता भजन्ति, याज्ञिका यान्ति, अर्चन्ति । हल् परत्वे तु हलि सर्वेषामित्यनेन नित्यं यलोपः ।

व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य (१) ८।३।१८

अशि पदान्ते ।

ओतो गार्ग्यस्य ८।३।२०

ओकारात्परस्य पदान्तस्यालघुप्रयत्नस्य यस्य नित्यं लोपः । भो अव्युत । लघुप्रयत्न-
पक्षे - भोयच्युत (२) । पदान्तस्य किम् ? तोयम् ।

हलि सर्वेषाम् ८।३।२२

भो-भगो-अघो-अ-पूर्वस्य यस्य नित्यं लोपः स्याद्वलि । भो देवाः (३) । भगो
नमस्ते । अघो याहि । देवा यान्ति ।

रोऽसुपि ८।३।६६

अहो रेफादेशो न तु सुपि । अहरहः (४) । अहर्गणः । असुपि किम् ? अहोभ्याम् ।
अत्र 'अहन्' इति स्तवम् । (रूपरात्रिरयन्तरेषु स्तवं वाच्यम्) । अहो रूपम् (५) । गत-
महो रात्रिरेषा । एकदेशविद्वृतन्यायेनाहोरात्रः । अहोरथन्तरम् (अहरावीनां पत्पादिषु
चारेफः) । विसर्गपिवादः । अहंपतिः (६) । गोपतिः । धूपतिः । पक्षे विसर्गोपघ्मानीयो ।

रो रि ८।३।१४

रेफस्य रेफे परे लोपः ।

द्वलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः ६।३।१११

ढरेफव्योर्लोऽनिमित्तयोः पूर्वस्याणो दीर्घः स्यान् । पुना रमते (७) । हरी रम्यः ।
शम्भु राजते ।

-
- (१) यस्योच्चारणे जिह्वाग्रोपाग्रमूलानां शैथिल्यं जायते स लघूच्चारणः ।
(२) भोस् + अव्युतः ।
(३) भोस् + देवाः, भगोस् + नमस्ते अघोस् + याहि, देवाम् + यान्ति, एषु नित्यं
यलोपः ।
(४) अहन् + अहः, अहन् + गणः ।
(५) अहन् + रूपम्, गतमहन् + रात्रिरेषा, अहन् + रथन्तरम् ।
(६) अहन् + पतिः, गीर् + पतिः, धूर् + पतिः ।
(७) पुनस् + रमते, हरिस् + रम्यः, शम्भुस् + राजते एवं निर् + रसः = नीरसः,
लिङ् + डे = लीडे, प्रातर् + रमते = प्राता रमते आदि ।

ढो ढे लोपः ८।३।१३

लीढः (१) । अणः किम् ? तूढः । वृढः । मनस् + रथ इत्यत्र रुत्वे कृते ह्रिश्चि चेत्युत्वे रोरीति लोपे च प्राप्ते ।

विप्रतिषेधे परं कार्यम् १।४।२

तुन्यबलविरोधे परं कार्यं स्यात् । इति लोपे प्राप्ते । पूर्वज्ञासिद्धमिति रोरित्य-
स्यासिद्धत्वादुत्त्वमेव । मनोरथः ।

एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि ६।१।१३२

अकारयोरेतत्तदोर्यः सुस्तस्य लोपो हलि नतु नञ्समासे । एष विष्णुः । स शम्भुः ।
अको किम् ? एषको रुद्रः । अनञ्समासे किम् ? असः शिवः । हलि किम् ? एषोऽन्न ।

सोऽवि लोपे चेतृपादपूरणम् ६।१।११४

स इत्यस्य सोर्लोपः स्यादचि, पादश्चेल्लोपे सत्येव पूर्येत । सेमामविड्ढि (३)
प्रभृतिम् । संष दाशरथी रामः ।

॥ इति स्वादिसन्धिः ॥

अभ्यासः

(१) विष्णुस्त्राता, हरिः शोते, शिवोऽर्च्यः, शिवो वन्द्यः, भो अच्युतः— एतेषां साध-
नरीति प्रदर्शयत ।

(१) लिह् + तस् इत्यत्र 'होढः' इति हकारस्य ढकारे 'ज्ञपस्तथाधोवः' इति तकारस्य
घकारे 'ष्टुना ष्टुः' इति ष्टुत्वेन घकारस्य ढकारे 'लिह् + ढस्' इति स्थितेऽनेन
ढलोपे सति पूर्वेण दीर्घः । अणः किम् ? तूढ्, + ढः, वृढ् + ढः ।

(२) एषस् + विष्णुः, सस् + शम्भुः— एवम् एष + शोभते, एष + ददाति, स चलति
स च इत्यादयोऽपि ज्ञेयाः । एषकस् + रुद्रः, असस् + शिवः, एषस् + अन्न,
एवम् एषोऽहम्, सोऽहम्— इत्यादयः ।

(३) सस् + इमामविड्ढि प्रभृतिम्—सलोपानन्तरं गुणः ।

सस् + एष दाशरथी रामः—सलोपानन्तरं वृद्धिः ।

समप्रश्नलोकस्तु— संष दाशरथी रामः, संष राजा युधिष्ठिरः ।

संष कर्णो महादानी, संष भीमो महाबलः ॥ इति ॥

- (२) अहरह', अहोरूपम् अहर्पतिः, पुनः रमते, एष विष्णुः, सैष दाशरथी रामः, प्रमुखसूत्रवातिकादिनिर्दिश्य निर्दिष्टाः प्रयोगाः साधनीयाः ।
- (३) 'अतो रोःप्लुतादप्लुते' इति सूत्रे 'अप्लुतान्' इति पदं, 'रोऽमुनि' अत्र 'अमुनि' पदं एतत्तदोः सुलोपः' इत्यादि सूत्रे 'हलि' पदं किमर्थम् ? सोदाहरणं कथयत ।

साधनरीतेरुदाहरणानि

देवा इहः— 'देवास् + इह' इति स्थिते सकारस्य 'स सजुषोरु' इति सूत्रेण कृत्वे 'भा—भगो—अघो—अ—' पूर्वस्य याञ्शि' इत्यनेनाकर्णपूर्वस्य रोः स्थाने यादेशे 'लोपः शाकल्यस्य' इत्यनेन वक्ष्यमाणे यकारलोपे देवा इह, य लोपाभावे 'देवायिह, इति ।

मनोरथः— 'मनस् + रथः' इति स्थिते कृत्वे 'मनर् + रथः' इत्यवस्थायां 'हगि च' इत्युत्वे 'रोरि' इत्यनेन रेफस्य लांप् च प्राप्ते 'विप्रनिषेधे परं कार्यम्' इति सूत्रेण तुल्यबल-विरोधे सति परं कार्यं भवतीति विधानाद् रोरीयनेन रेफस्य लोपे प्राप्ते पूर्वत्रासिद्धमित्यस्य नियमेन रोरित्यस्पर्शित्वादुत्त्वमेव, ततो गुणे मनोरथः' इति ।

अथाजन्ताः पुंलिङ्गाः

अर्थवदधानुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् १।२।४५

धातुं प्रत्ययं प्रत्ययान्तं च वर्जयित्वा अर्थवच्छब्दस्वरूपं प्रातिपदिकसंज्ञं स्यात् ।

कृतद्धितसमासाश्च (१) १।२।४६

कृतद्धितान्तौ समासाश्च तथा स्युः ।

प्रत्ययः ३।१।२

आपञ्चमपरिसमाप्तेरधिकारोऽयम् ।

परश्च ३।१।१

अयमपि तथा ।

इच्चाप् प्रातिपदिकात् ४।१।१

इच्चादादावन्तान्प्रातिपदिकाच्च परे स्वादयः प्रत्ययाः स्युः । सु औ जम्-प्रथमा ।

स्वीजसमौट्ठष्टाभ्यांभिस्-ङेभ्यांभ्यस्-ङसि-भ्यांभ्यस्-ङसोसाम्-ङ्यो-
स्तप् ४।१।१

इयन्तादावन्तान्प्रातिपदिकाच्च परे स्वादयः प्रत्ययाः स्युः । सु औ जम्-प्रथमा ।
अम् औट् णम्-द्वितीया । टा भ्यां भिम्-तृतीया । ङे भ्यां भ्यम्-चतुर्थी । ङसि भ्यां
भ्यम्-पञ्चमी । ङम् औट्-आम्-षष्ठी । ङि औस मुप्-सप्तमी ।

सुपः १।४।१०३

सुप्-सप्तमी । ङीणि वचनान्येकश एकवचन-द्विवचन-बहुवचनसंज्ञानि स्युः ।

द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने १।४।२२

द्वित्वैकत्वयोरेते स्तः (३) ।

(१) वृत्तः तद्धिताश्च प्रत्ययास्तेन तदन्ता ग्राह्याः । प्रत्ययान्तत्वेनात्राप्यस्थले प्रापक
सूत्रमिदम् ।

(२) सत्रत्रयस्य समुदितोऽयमर्थः ।

(३) एकत्व विवक्ष्यागम् एकवचनम्, द्वित्वविवक्षयां द्विवचनम् ।

विरामोऽवसानम् १।४।११०

वर्णानामभावोऽवसानमञ्जः स्यात् । कत्व-विसर्गो । रामः (१) । (अयोगवाहानाम-
स्योपरि शर्बु चेति वाच्यम्) । यमान्स्वरविसर्गजिह्वाभूलीयोपध्मानीया अयोगवाहाः (२) ।
तेनेह-विसर्गस्य यत्वादर्नाच्च चेति द्वित्वपक्षे रामः ।

सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ १।२।६४

एकविभक्तौ यानि सरूपाण्येव दृष्टानि तेषामेक एव शिष्यते ।

प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ६।१।१०२

अरुः प्रथमाद्वितीययोरेच परे पूर्वसवर्णदीर्घ एकादेशः स्यात् । इति प्राप्ते ।

नादिचि ६।१।१०४

आदिचि न पूर्वसवर्णदीर्घः । वृद्धिरेचि । रामो ।

बहुषु बहुवचनम् १।४।२१

चुट् १।३।७

प्रत्ययाद्यौ चुट् (३) इतो स्तः ।

विभक्तिश्च १।४।१०४

सुप्तिङो विभक्तिसंज्ञौ स्तः ।

(१) रमन्ते योगिनाऽस्मिन्निति विग्रहवाच्या रामः = परमात्मा, तदवतारो दाशरथिर्वा ।
राम शब्दो व्युत्पन्न-अव्युत्पन्नभेदेन द्विविधः । तत्र व्युत्पन्नपक्षे 'कृतञित समासाश्चे'
ति प्रातिपदिकसंज्ञा, अव्युत्पन्नपक्षे 'अर्थवदधातु . . ' अनेन प्रातिपदिकसंज्ञा ।
रम्-धातोः 'घञ्' प्रत्ययसम्पन्नो रामः - व्युत्पन्नः, अनादिरूपेणार्थबाधने प्रसिद्धोऽ-
व्युत्पन्नः । उभयत्र-एकत्वसंख्याविशिष्टबोधने रामः, द्वित्वसंख्याविशिष्टबोधने रामो,
बहुत्वसंख्याविशिष्टबोधने रामाः - इति रूपाणि । द्विवचनबहुवचनस्थले य शिष्यते
स लुप्यमानार्थाभिधायीति नियमन लुप्यमानार्थस्यापि बोधः ।

(२) वर्णमाम्नाये- नास्ति योमः सम्बन्धो येषां तेऽयोगः, वहन्तीति वाहाः, अयोगाश्च
ते वाहाश्चेत्ययोगवाहाः । अथवा, अयुक्ताः = अनुपदिष्टाः, ग्रहणक शास्त्रेणाप्रत्यायिताः
प्रयोगं निर्वाहयन्तीत्यन्वर्थिकेयं संज्ञा ।

(३) चुः = चवर्गः (च छ ज झ ञा.) टवर्गश्च टुः = (ट ठ ड ढ णाः) इत्यर्थः ।

581910 *****-171-15

विभक्तिस्त्यास्तु (१): स-मा नेतः । इति सास्य नेस्वयः । रामा, ।

7081210 F T.M

संबोधने (२) प्रथमाया एकवचनं संबुद्धिप्रज्ञं स्मात् ।

280

यः प्रत्ययो यस्मात्क्रियते तदादिशब्दस्वरूपं तस्मिन् स्थाने ।

संज्ञा ५३

एङन्ताद्भस्वान्ताच्चाङ्गादल्लुप्यते संबुद्धेर्चेत् । हे राम ! हे रामी ! हे रामाः ।

[illegible]

॥ ३७ ॥ अत्रोऽप्यत्रिंशत्पूर्वतपमेकादेशः स्यात् । रामम् (१) च रामौ ।

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840. 84

तद्धितवर्जप्रत्ययाद्या ल-श-कवर्गा इतः स्युः. *EP 81.4.10 (2) ११०१३ ११२१५०*

बससं० ३: ६५११०३

2010 10 10

209131c F 11m

षट् कवर्गः पवर्गः आङ् नुम्-एतैर्व्यस्तैर्वंशाग्रभवं, मिलितैश्च व्यवधानेऽपि, रषाभ्यां

परस्य नस्य णः स्यात् समानपदे (४) । इति प्राप्ते ।

1. The first step is to identify the problem or question.

नस्य णो न । रामानुजः । (२)

(A) स-समा-इति, चकयं-चकाद-भकारात् इत्यर्थः ।

(२) पराभिमुखस्य स्वाभिमुखीकरणं सम्बोधनम् ।। : प्रकृतिप्रदीपः विज्ञानोपनिषद्

(3) 'राम-भक्त' इत्यवस्थायां पूर्ववत् ।

(४) अत्र समानपदेनाखण्डपदविवक्षाम्, तेन 'अधुनायः' 'रामनाथः' इत्यादौ न भवतिम्।

रामान्-अत्र राम + अस् इत्यवस्थायां। सप्तर्षीदीर्घः। अस्य लः। (११)। अत्र (२)

टा-ङसि-ङसामिनात्स्याः ७।१।१२

अदन्ताट्टादीनामिनादयः स्युः (१) । णत्वम् । रामेण ।

सुपि च ७।३।१०२

यञादौ सुप्पतोऽङ्गस्य दीर्घः । रामाभ्याम् ।

अतो भिस ऐस् ७।१।१६

“अनेकाल् शित्सर्वस्य ।” रामैः (२) ।

ङेर्ये. ७।१।१३

अतोऽङ्गात्परस्य ङेर्यादेशः स्यात् ।

स्थानिववादेशोऽनल्विधौ (३) १।१।५६

आदेशः स्थानिवत्स्यान्नतु स्थान्यलाश्रयविधौ । इति स्थानिवत्स्यात्सुपि चेति दीर्घः ।
रामाय (४) । रामाभ्याम् ।

बहुवचने झल्येत् (५) ७।३।१०३

मलादौ बहुवचने सुप्पतोऽङ्गस्यैकारः । रामेभ्यः । सुपि किम् ? णवद्वम् ।

वावसाने ङ।४।५६

अवसाने मलां चरो वा । रामात्, रामाद् । रामाभ्यां । रामेभ्यः । रामस्य ।

ओसि च ७।३।१०४

अतोऽङ्गस्यैकारः । रामयोः (६) ।

(१) ‘टा’ इत्यस्य ‘इन’ । ‘ङसि’ इत्यस्य ‘आत्’ ‘ङस्’ इत्यस्य ‘स्य’ इति व्यवस्था ।

रामेण-राम+टा ‘इनः’ गुणो णत्वं च ।

(२) ‘भिसु’ सर्वस्य स्थाने ‘ऐस्’ आदेशो वृद्धिविज्ञातो-रामैः ।

(३) न अल् विधिः=अनल्विधिः, तस्मिन्-अनल्विधौ । अल्विधिश्च अलाश्रितोविधिः,
एकवर्णाश्रितो विधिरित्यर्थः ।

(४) ‘राम+ङे य’ स्थानिवद्भावेन यकाररयापि सुप्त्वात् ‘सुपि चेति’ दीर्घः ।

(५) एकारविधानं सुपि च इति दीर्घस्यापवादः ।

(६) राम+ओस्, एत्वे- ‘अय्’ आदेशः ।

ह्रस्वनद्यापो नुट् ७।१।५४

ह्रस्वान्तात्त्रयन्तादाबन्ताच्चाङ्गात्परस्यामो नृडागमः ।

नामि ६।४।३

अजन्ताङ्गस्य दीर्घः । रामाणाम् । रामे(१) । रामयोः । सुपि एत्वे कृत ।

आदेशप्रत्यययोः ८।३।५६

इणकुभ्यां परस्यापदान्तस्य आदेशः प्रत्ययावयवश्च यः स स्तस्य मूर्धन्यादेशः ।
ईषद्विवृतस्य सस्य तादृश एव षः । रामेषु । एवं कृष्णमुकुन्दादयः ।

सर्वादीनिसर्वनामानि (२) १।१।२७

सर्वादीनि शब्दस्वरूपाणि सर्वनामसंज्ञानि स्युः । सर्व । विश्व । उभ । उभयः ।
इतर । इतम । अन्य । अन्यतर । इतर । त्वत् । त्व । नेम । सम । सिम । पूर्व-
परावरदक्षिणोत्तरापराघराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् (३) । स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । अन्तर
बहिर्योगोपसंव्यानयोः । त्वद् । तद् । यद् । एतद् । इदम् । अदस् । एक । द्वि । युष्मद् ।
अस्मद् । भवतु । किम् । एते पञ्चत्रिंशच्छब्दाः सर्वादयः ।

जसः शी ७।१।१७

अदन्तात्सर्वनाम्नो जसः शी स्यात् । अनेकालत्वात्सर्वविशः । सर्वे(४) ।

(१) राम+ङि, (६), वुणः । रामशब्दस्य सप्तविभक्तिषु प्रयोगाः—

रामो राजमणिः सदा विजयते रामं रमेशं भजे ।
रामेणाभिहता निशाचरक्षमू रामाय तस्मै नमः ॥
रामान्नास्ति परायणं परतरं रामस्य दासोऽस्यहम् ।
रामे चित्तलयः सदा भवतु मे हे राम ! मां पालय ॥१॥

एवं कृष्ण—मुकुन्द, हर—ईश्वर इत्यादयोऽकारान्ताः शब्दा ज्ञेयाः ।

(२) सर्वादिगणपठितानि सर्वनामसंज्ञानि भवन्तीत्यर्थः । सर्वस्य नाम 'सर्वनाम'
इत्यन्वर्थेयं संज्ञा ।

(३) इमानि त्रीणि गणसूत्राणि ।

(४) सर्वे—अनेकालत्वात् 'जम्' सर्वस्य स्थाने 'शी' आदेशे शकारस्य 'लशक्वतद्धिते'
इत्यनेन ह्रस्वज्ञानन्तरं लोपः ।

सर्वनाम्नः स्मै ७।१।१४ :

अतः सर्वनाम्नो ङे : स्मै । सर्वस्मै ।

इतिङपोः स्मास्मिनो ७।१।१५

अतः सर्वनाम्नं एतयोरेतौ स्तः । सर्वस्मात् ।

आमिसर्वनाम्नः सुट् ७।१।१६

अवर्णान्तात्परस्य सर्वनाम्नो विहितस्याम. सुटागमः स्यात् । एत्व-पत्वे । सर्वेषाम् (१) । सर्वस्मिन् । शेष रामवत् । एवं विषवाद्योऽप्यदन्ताः । उभशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः । उभो २ । उभाम्याम् ३ । उभयो. २ । तस्येह पाठाऽकड्यः (२) उभयशब्दस्य द्विवचनं नास्ति । इतर-इतमी प्रत्ययो । प्रत्ययग्रहणे (३) तदन्तग्रहणमिति तदन्ता ग्राह्याः । नेम (४) इत्यर्थः । सम. सर्वपर्यायः । तु-यपर्यायस्तु न । समानामिति ज्ञापयत् (५) ।

पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् १।१।३४

एषा व्यवस्थायामसंज्ञाया सर्वनामसंज्ञा गणपाठान्तर्भवत्तया प्राप्ता सा ज्ञप्ति वा स्यात् । पूर्वं, पूर्वाः । स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमो (६) व्यवस्था । व्यवस्थायां विम् ? दक्षिणा गायकाः, कुशला इत्यर्थः । असंज्ञायां किम् ? उत्तराः कुरवः ।

(१) 'सर्वेषाम्' बाह्याण्यो दधि दीयतां तत्र कोऽप्यम' इति बाधकनियमेन नृदं बाधित्वा-
सुडागमानन्तर-एत्व-पत्वे ।

- (२) अकच्-प्रत्ययार्थः, इत्यर्थः ।
(३) इतर-इतम इव इतर-इतम, येतर-येतम इत्यन्वयोपि ग्राह्या इत्यर्थः ।
(४) 'अर्थ' वाचक नेमशब्दस्य सर्वनाम संज्ञेत्यर्थः ।
(५) यदि तु-यपर्यायवाचक 'सम' शब्दोऽपि सर्वनाम्नः स्यात्तदा 'यथासंख्यमेतद्देशः समानाम्' इत्यस्य स्थाने सर्वेषाम् इति रूपं स्यादित्यर्थः ।
(६) स्वस्य (पूर्वादिशब्दस्य) अभिधेयः (दिग्देशकानुरूपो रो वा-यर्थः) तेन अपेक्ष्यत इति स्वाभिधेयापेक्षः (अवधिः) तस्य अवधेनियम इति स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमस्तादृश नियम एव व्यवस्था । एव च यत्र किं कस्मान् पूर्व कस्मात्परमित्यवध्याकाङ्क्षायां नियमः स्मृतस्तैव भवति सर्वनामसंज्ञेत्यर्थः । तेन 'दक्षिणा गायका' इत्यस्य दक्षिण-शब्दः- चतुर वाचक इति नावधेराकाङ्क्षा ।

स्वमज्ञाति- अनाद्वय्याम् (१) १११३५

ज्ञातिधनान्यवाचिन स्वशब्दस्य प्राप्ता संज्ञा जति वी । स्वे, स्वाः । आत्मीयाः
आत्मान इति वा । ज्ञातिधनवाचिनस्तु स्वाः ज्ञातयोर्या वा ।

अन्तरं, बहिर्योगोपसंख्यानयोः १११३६

बाह्ये परिधानीये चार्थान्तर-शब्दस्य प्राप्ता संज्ञा जति वा । अन्तरे - अन्तरा
वा, गुहाः । बाह्यम् इत्यर्थः । अन्तरे - अन्तरा वा शाटकाः । परिधानीया इत्यर्थः ।

पूर्वादिभ्यो तुवभ्यो वा ७।१११३६

एभ्यो डमिङ्गयोः स्मात्स्मिन् वा स्तः । पूर्वस्मान्, पूर्वान् । पूर्वस्मिन् । पूर्वे । एव
परादीनामपि । शेषं सर्ववत् । (संज्ञोपसर्जनोभूतास्तु न सर्वादयः) । सर्वो नाम काश्च-
स्मिन् सर्वो देहि । अन्तिप्रान्तं सर्वमति सर्वस्तस्मै अतिमर्वाय । ((२) अन्तरमिति गणतूत्रेऽपु-
रिति ध्वेतथ्यम्) । अन्तराया पुरि ।

तृतीया समासे १११३७

अत्र सर्वनामना न । मासपूर्वय । तृतीयासमासार्थवाक्येऽपि न । मासेन पूर्वय ।

इदं च १११३८

उक्ता संज्ञा न । वर्णाश्रमेतराणाम् ।

विभाषा जति १११३२

वर्णाश्रमेतरे । वर्णाश्रमेतराः ।

। अन्तरिगुणान्तराश्रमाणां

प्रथम(२) - त्रयम् - तयात्पार्थ - कतिपय - तेमाश्च १११३३

एते जसुवतमज्ञा वा स्युः । प्रथमे, प्रथमाः । तयप्रत्ययः । द्वितये, द्वितयाः ।

(१) स्वशब्दस्य आत्मा, आत्मीयः, धनम्, ज्ञानिश्च चत्वारोऽर्थाः प्रसिद्धाः । तत्रात्मा-
त्मीयवाचिन एव सर्वनामसंज्ञा, न तु ज्ञानिधनवाचिन इत्यर्थः ।

(२) स्त्रीत्वविशिष्टनगरार्थवाचकस्य विशेषणत्वे - अन्तरशब्दस्य विशेषणीभूतस्य सर्व-
नामसंज्ञा न भवति, तद्भिन्नत्वे तु भवति । तेन 'अन्तरायां नगर्यम्' इत्यत्र न
सर्वनामसंज्ञा, अन्तरस्मिन् नगरे इत्यत्र तु सर्वनामसंज्ञेत्यर्थः ।

(३) तेन तदन्ताः (तयप्रत्ययान्ताः) द्वितय - द्वय - त्रितय - त्रय - चतुष्टय - पञ्चतय
इत्यादयोऽपि ग्राह्या इत्यर्थः ।

शेषं रामवत् । नेमे, नेमाः । शेषं सर्ववत् । (तीयस्य डिस्तु वा(१)) । द्वितीयस्म । द्वितीयायेत्यादि । एवं तृतीयः । निर्जरः(२) ।

जराया जरसन्यतरस्याम् ७।२।१०१

जराया जरस् वाऽजादौ विभक्ती । 'पदाङ्गाधिकारे(३) तस्य तदन्तस्य च' । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति (४) । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाज्जरशब्दस्य जरस् । निर्जरसी । निर्जरसः । उपजीव्यविरोधान्त(५) जरस् । निर्जरेः । पक्षे हलादौ च रामवत् ।

पद्दन्तोमास् - हृन्निशसन् - यूषन्-दोषन् - यकञ्छकन्नुदन्नासञ्छस्-प्रभृतिषु ६।१।६३

पाद दन्त नासिका मास हृदय निशा अमृज् यूष् दोष् यकृत् शकृत् उदक् आस्य एषां पदादय आदेशाः स्युः शसादौ वा । यत्तु आसन-शब्दस्यासन्नादेश इति काशिका-यामुक्तं सत्प्रामादिकमेव(६) । पादः । पादौ । पादाः । पादम् । पादौ । पदः, पादान् । पदा, पादेन । इत्यादि । विश्वपाः(७) ।

दीर्घाज्जसि च ६।१।१०५

दीर्घाज्जसि इचि च न पूर्वसवर्णदीर्घः । वृद्धिः । विश्वपौ । विश्वपाः । हे विश्वपाः ! हे विश्वपौ ! हे विश्वपाः !

सुडनपुंसकस्य १।१।४३

स्वादिपञ्चवचनानि सर्वनामस्थानसंज्ञानि स्युरक्लीबस्य ।

(१) डिङ्चनेषु (ङि - डसि - डस् - डि - इत्येतेषु) ।

(२) निर्गतौ जराया इति निर्जरः = देवः । 'अमरा निर्जरा देवाः' इत्यमरः ।

(३) अत्राङ्गाधिकारः । तेन निर्जरस्यापि 'जरस्' आदेशः ।

(४) सर्वस्य 'निर्जर' शब्दस्यादेशप्राप्तौ यावन्मात्रस्य स्थानित्वेन निदेशस्तावन्मात्रस्यादेश इत्यर्थः ।

(५) उपजीव्यं = निमित्तकारणं, तद्विरोधादित्यर्थः ।

(६) प्रामादिकमेव - भ्रान्तिमूलकमेवेत्यर्थः ।

(७) विश्व पाति = रक्षतीति, विश्वपाः (परमात्मा) ।

स्वादिष्वसर्वनामस्थाने १।४।१७

कप्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वं पदं स्यात् ।

यच्च भम् १।४।१८

यकारादिष्वजादिषु च कप्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु पूर्वं भसंज्ञं स्यात् ।

आकङारावेका संज्ञा १।४।१९

इत ऊर्ध्वं 'कङाराः कर्मप्राग्ये' इत्यतः प्रागेकस्यैकैव संज्ञा ज्ञेया, या पराऽनव-
काशा च । तेन (१) शसादावचि भ-संज्ञैव, न पदसंज्ञा ।

आतो घातोः ६।४।१४०

आकारान्तो (२) यो घातुस्तदन्तस्य भस्याङ्गस्य लोपः । अलोऽन्त्यस्य । विश्वपः ।
विश्वपा । विश्वपाभ्यामित्यादि । एवं शङ्खधमादयः । घातोः किम् ? हाहान् (३) ।
'आत' (४) इति योगविभागादघातोऽप्याकारलोपः क्वचित् । (क्त्वः) स्नः । हरिः
हरी (५) ।

जसि च ७।४।१०६

ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य गुणः स्याज्जसि । हरयः ।

ह्रस्वस्य गुणः ७।३।१०८

सम्बुद्धौ । हे हरे । हरिम् । हरीन् ।

-
- (१) तेन (सु-औ-जस्-भम्-औट् इति) सर्वनामस्थानभिन्नायाम् अजादौ विभवती
'भ' संज्ञा, हलादौ च 'पद संज्ञेति' व्यवस्था ।
 - (२) 'क्विबन्ता-विडन्ता-विजन्ताः शब्दा घातुत्वं न जहति' इति क्विबन्तस्यापि
'विश्वपा' शब्दस्य घातुत्वम् ।
 - (३) 'हाहा' शब्दो गन्धर्ववाचकः, न तु धातुरूपः 'हाहा-हूहूश्चैवमाद्या गन्धर्वास्त्रिदि-
वोकसाम्' इत्यमरः ।
 - (४) आतो घातोः- इत्यस्य 'आतः' इति योगो विभज्यते, विभागेन आकारान्तस्य
भस्याङ्गस्य लोपः स्यादित्यर्थो भवति । तेन क्त्वा-भना-शब्दस्य 'क्त्वः', स्नः' इति
शसिर्गुणं सिद्धयति ।
 - (५) 'हरि+औ' इत्यवस्थायां 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' इति सूत्रेण पूर्वसवर्णदीर्घः ।

शेषो व्यसखि १।४।१७

८१४१९ विजयनगरसिंहसम्राट्

शेष इति स्वप्तायम् । अनन्तरं जी हस्ती पावित्र्यो नन्दते साखिवके पिसङ्गं स्यात् ।

भाडो नाऽस्त्रियाम् ७।३।१२०

291218 FM FID

त्रेः परस्याङो नाः स्यादस्त्रियाम् न ओङिति टा-सङ्गा प्राचीम् (१) न हारिणा ।

हरिभ्याम् ३। हरिभिः ।

91819 1754 1754 1754

पेडिलि ७३११२

भिसंज्ञकस्य किति सुपि । गुणः । हरये न हरिष्यः स्त भूये कृते । १२ । १३ । १४ ।

इसिडसोश्च ६।१।११०

0891813 - 1110 1110

॥ १॥ एकोऽस्मिन्महोदयेऽस्मिन् । परे भूवंस्वर्गलोकादेशः । सुरैः १॥ इयौः २॥ हरीणां ३॥

अक्षय घः ७३।११६।

इदुद्भ्यां परस्व डेरौत् घेरत् । हरी (२) । हरिषु । एवं कव्यादयः ।

ਅਨੁ ਸੀ ੭੧੧੬੩

संयुक्तस्य न्यायदेशोऽसम्बद्धो सौ ।

30,91810 F rti

अलोभ्यात्पूर्वं उपधा १।१।६५

अन्त्यादलः पूर्वो वणं उपधासंज्ञः स्यात् ।

20815 0 107 174753

सर्वतासस्थाने चासब्दो ६।४।८

१८५६ : ३०, १९५६ : १ डिसेंबर

नास्तस्योपधाया दीर्घोऽसम्बुद्धो सर्वनामस्थाने । (१)

अपूर्वत एकाल्प्रत्ययः '११२।४१

$$f(x) = \frac{1}{x} \quad x > 0$$

हल्ङ्याग्न्यो दीर्घत्सुतिस्यपूक्तं हल् ६।१।६८

7. 10. 1991

हलन्तात्परं कीदृशी द्यापौ तदन्ताच्च परं (६) सुतिसौख्येतदपक्वं हलं लप्यते ।)

(१) 'टा' इति तृतीयैकवचनस्य 'आङ' इति संज्ञा-इत्यर्थः ।

(३) 'हरि+ङि' अञ्च घे:- इत्यादिना 'हरि' इत्यस्य इकारस्थाने 'अत' आदेशो 'ङि'

इत्यस्य 'ओत्' आदेशो, वृद्धिः 'हरो' इति ।

। गोपहारी पञ्चांग

(३) 'लु' सम्बन्धि, 'ति' (तिप्) सम्बन्धि, 'सि' (सिप्) सम्बन्धि (यत्तु सिचुसम्बन्धि)।

प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् १११६२

प्रत्यये लुप्तेऽपि तदाश्रितं कार्यं स्यात् ।

नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ८१२७

प्रातिपदिकसंज्ञकं यत्पदं तदन्तस्य तस्य लोपः । सखा (५) ।

सख्युरसम्बद्धौ ७११६२

सख्युरङ्गात्परं संबद्धिवर्जं सर्वनामस्थानं णिङ्गत्स्यात् ।

अखोऽञ्जिति ७१२१११

अजन्ताञ्जित्ये वृद्धिञ्जिति णिति च । सखायी । सखायः । हे सखे । सखायम् । सखायी । सखीन् । सखा । सखिम्याम् । सखिभिः । सख्ये ।

ख्यत्यात्परस्य ६११११२

खि-तिशब्दाभ्यां खी-ति शब्दाभ्यां कृतयणादेशाभ्यां परस्य डङि-डसोरत उत । सख्युः २ ।

धीत ७१३११६

ह्रस्वभ्यां परस्य डङि-डसोरत उत । सख्यो । शेषं हरिवत् ।

पतिः समास एव ११४१८

विसर्जः । परस्य २ (२) । परस्यो । शेषं हरिवत् । समासे तु (१) भूपतये । कतिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः ।

बहु-गण-वतु-इति संख्या (४) १११२३

इति च १११२५

इत्यन्ता संख्या षड्संज्ञा स्यात् ।

(५) सखि + सु; अङ्ग-सखन् + सु, सलोपः, त्रान्तस्येति द्वौर्ध्वे, तस्य लोपः 'सखा' इति ।

(२) 'ख्यत्यात्परस्य' इत्यनेन 'चत्वम्' ।

(३) त्रिसंज्ञककार्यसम्भवादित्ययोः न ।

(४) 'किमः संख्यापरिमाणे इति च' इति 'इति' प्रत्यये ढिलोपः, का संख्या येषां ते कति, निर्णयं बहुवचनान्तोऽयम् ।

षट्स्थो लुक् ७।१।२२

जशशतोः ।

प्रत्ययस्य लुक्-श्लु-लुपः १।१।६१

लुक्-श्लु-लुपशब्दैः कृतं प्रत्ययादर्शनं क्रमास्तत्तत्संज्ञं स्यात् । जसि चेति गुणे प्राप्ते ।

न लुमताऽङ्गस्य १।१।६३

लुक् श्लु लुप् एते लुमन्तः । लुमना शब्देन लुप्ते तन्निमित्तमङ्गकार्यं न स्यात् । कति २ । कतिभिः । कतिभ्यः । कतिभ्यः । कतीनाम् । कतिषु । अस्मद्-युष्मत्-षट्संज्ञकास्त्रिषु सरूपाः । त्रिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । कयः (१) । कीन् । त्रिभिः । त्रिभ्यः २ ।

त्रेस्त्रयः (२) ७।१।५३

आभि । त्रयाणाम् । त्रिषु । गौणत्वेऽपि (३) प्रियत्रयाणाम् । द्विशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः ।

त्यदादीनामः ७।२।१०२

एषामकारो विभक्तौ । द्विपर्यन्तानामेवेष्टिः । (४) द्वौ २ । द्वाभ्याम् ३ । द्वयोः २ । द्विपर्यन्तानां किम्? भवान् । भवन्तो । पाति लोकमिति-पपीः = सूर्यः । पप्पौ । पप्प्यः । हे पपीः । पपीम् । पपीन् । पप्प्या । पपीभ्याम् ३ । पपीभिः । पप्प्ये । पपीभ्यः २ । पप्प्यः २ । पप्प्योः २ । पप्प्याम् । पप्प्यि ङी तु सवर्णदीर्घः पपी । पपीषु । एवं वातप्रम्यादयः । बहुषः श्रेयस्यो यस्य स बहुश्रेयसी (५) ।

यू(६) स्त्र्याख्या नदी १।४।३

ईदूदन्तो नित्यस्त्रीलिङ्गौ नदीसंज्ञौ स्तः । (प्रथमसिङ्गग्रहणं च) । पूर्वं

-
- (१) त्रि + जस्-अस् इति स्थिते 'जसि च' इति गुणः, अयादेशः ।
(२) त्रिशब्दस्य त्रयादेशः स्यादामीत्यर्थः ।
(३) अन्यपदार्थप्रधाने बहुव्रीहिसमासे समागतानि समस्तानि गौणानि-उपसर्जनानि उच्यन्ते । प्रियास्त्रयो यस्य स 'प्रियत्रिः' तेषां प्रियत्रयाणाम् ।
(४) 'त्यद्' इत्यारभ्य 'द्वि' शब्दपर्यन्तमेव अकारो भवति इति इष्टयते-इष्टिः ।
(५) काल्याण्यः स्त्रियः ।
(६) ईश्च ऊश्च 'यू' ईदूदन्तौ इत्यर्थः, स्त्र्याख्या = नित्य स्त्रीलिङ्गौ ।

स्त्रयाद्यस्योपसर्जनत्वेऽपि नदीत्वं वक्तव्यमित्यर्थः (१)।

अम्बार्थनद्योह्रस्वः ७।३।१०७

अम्बार्थानां नद्यन्तानां च ह्रस्वः स्यात्सम्बुद्धौ। हे बहुश्रेयसि ।।

आण्नुद्याः ७।३।११२

नद्यन्तात्परेषां ङितामाडागमः (२) ।

आटोञ्च ६।१।६०

आटोञ्च परे वृद्धिरेकादेशः स्यात्। बहुश्रेयस्यै। बहुश्रेयस्याः। बहुश्रेयसीनाम् ।

ङेराम्नद्याम्नीम्यः ७।३।११६

नद्यन्तादाबन्तान्नीशब्दाच्च परस्य ङेरामादेशः स्यात्। इह (३) परत्वादाटा नुट् बाध्यते। बहुश्रेयस्याम्। शेषं पपीवत्। अङ्ग्रन्तत्बान्न सुलोपः। अतिलक्ष्मीः (४)। शेषं बहुश्रेयसीवत्। प्रधीः (५)।

अचि इन्-धातु-भ्रुवां ज्योरियङ्बडौ ६।४।७७

भ्रुप्रत्ययान्तस्यैवर्णोवर्णन्तस्य धातोर्भ्रू इत्येत्यस्य चाङ्गस्येयङ्बडौ स्तोऽजादौ प्रत्यये परे। इति प्राप्ते ।

एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य ६।४।८२

धातवयवसंयोगपूर्वो न भवति य इवर्णस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य यण् स्यादजादौ प्रत्यये परे। प्रछयी। प्रछ्यः। प्रछ्यम्। प्रछ्यः। प्रछिय। शेषं पपीवत्।

(१) यः शब्दः प्रथमं स्त्रीलिङ्गः स्यात् पश्चाद्गुपसर्जनदशायां लिङ्गविपर्ययेऽपि तस्य नदीसंज्ञा भवतीति भावः।

(२) ङिताम्=ङिद्वचनानाम् (ङे, ङसि, ङस्, ङि) इत्येतेषाम्।

(३) नुट्: परत्वादाट्। न च कृतेऽपि- आडागमे नुट् कुतो नेति बाध्यम्-‘सकृद्गती विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेव’ इति न्यायात्।

(४) ‘लक्ष्मेर्मुट् च’ इत्युणादिसूत्रेण ‘ई’ प्रत्ययः मुडागमश्च, अत एव ङीबन्तत्वाभावाद् हल्ङ्याबिति सुलोपो न।

(५) प्रध्यायतीति प्रधीः, इति विग्रहः। प्रकृष्टा धीर्यस्येति विग्रहे तु ‘धी’ शब्दस्य नित्यस्त्रीत्वात् बहुश्रेयसीवत् नदीकार्याणि भवन्त्येव।

एवं (१) ग्रामणीः । डौ तु- ग्रामण्याम् (२) । अनेकावः- किम्-ः-ः-ः, नियोः, नियोः, नियोः ।
नियम् (३) । असंयोगपूर्वस्य किम् ? सुश्रियो (४) । यवक्रियो ।

गतिवच्च १।४।६०

प्रादयः क्रियायोगे गतिमंज्ञाः स्युः । (गतिकारकोत्तर पूर्वपदस्य यणनेष्यते (५)) ।
शुद्धधियो । शुद्धधियः ।

न भू- सुधियोः ६।४।८५

एतयोरेव सुपि यणत् । सुधीः । सुधियो । सुधियः । इत्यादि । सुधेमिच्छन्तीति-
सुधीः (६) । सुतीः (७) । सुत्युः । रा सुत्युः । रा शोभ प्रधीवद् । शम्भुर्हरिवद् । एवं
भान्वादयः ।

३११।५।७ : प्रसिद्धावयवस्य

सृज्वल्कोष्ठः ७।१।६५

असम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने । 'कोष्ठ' इत्यस्य स्थाने 'कोष्ठ' इति प्रयोक्तव्य इत्यर्थः ।

श्रुतो डि- सर्वनामस्थानयोः (८) ७।३।११०

गुणः । इति प्राप्ते ।

श्रुदुशनस् (९) पुरुदंसोऽनेहा च ७।१।६४

श्रुदन्तानामुशनसादीनां चानङ्ग स्यादसम्बुद्धौ सो ।

- (१) ग्रामं नयतीति ग्रामणीः- ग्राममुख्यः ।
- (२) 'ङे' ग्रामण्याम्निभ्यः' इति सूत्रेण-ग्राम् ।
- (३) 'नि + अम्' इत्यवस्थायां 'इको मणचि' इति प्राप्तेः लणं बाधित्वा 'अमिपूर्वः' इति पूर्वर्णं प्राप्नोति, ततः परत्वात् 'अचिन्नु...' इति 'इयङ्' ।
- (४) सुश्रियो-शोभनं श्रयतीति विश्रहः । शोभना श्रियंस्मृति विश्रहेत् नदीत्वं स्यादेव ।
- (५) गतिकारकपूर्वपदस्यैव यणं भवति, तेन शुद्धा धीर्यस्य स शुद्धधीः । 'शुद्धधियो' इत्यादौ शुद्धशब्दस्य गतिकारकत्वात् यणं किन्तु-इयङ् ।
- (६) वयजन्तात् विवप्, वयचि च इति इत्वम् ।
- (७) सुती + ङसि अस्, सुती + ङसि अस्, यणि कृते 'अयत्यात्परस्य' इति-उत्वम् ।
- (८) श्रुदन्ताङ्गस्य गुणो डौ सर्वनामस्थाने चेत्यर्थः ।
- (९) उशना = शुकाचार्यः, पुरुदंसः = भार्जरीः, अनेहाः = समयः । नुमचिरतज्ज-
दुभावस्थो... पूर्वविप्रतिषेधेन-विप्रतिषेधे परं कार्यं स्यात् इत्यत्र-अपरम्
इति च्छेदादिति भावः ।

अप्-तृन्-मुच्-स्वस्-नप्-नेष्ट-क्षत्-त्वष्ट-होत्-पोत्-प्रशास्तृणाम् ६।४।११

। अक्षादीनामुपधाया दीर्घाऽम्बुदी सर्वानामस्याने । क्रोष्टा । क्रोष्टारी । क्रोष्टारः ।

क्रोष्टारम् । क्रोष्टारी । क्रोष्टृन् ।

विभाषा तृतीयादिष्वचि ७।१।६७

अजादिषु तृतीयादिषु क्रोष्टृर्वा तुञ्भत् । 'क्रोष्टा, क्रोष्टृणा । क्रोष्टे, क्रोष्टवे ।

ऋत उत् ६।१।१११

ऋतो ङतिङसीरति परे पूर्वमरयोस्वेधादिङः स्यात् । स्वरः ।

रात्सस्य ८।२।२४

६३।१।१११

। रेकात्तयोर्गात्सस्य । सस्यैव लोपोर्गात्सस्य । विसर्गः । क्रोष्टुः २। क्रोष्टोः २।

क्रोष्टोः । (नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुद् पूर्वविप्रतिषेधेन) । क्रोष्टृणाम् । क्रोष्टृदि ।

पक्षे ह्रस्वादी च शम्भुवत् । इहः । इहो, इत्यादि । अतिचम् । (१) शब्दे तु नदीकार्यं

विशेषः । हे अतिचम् । अतिचम्बे । अतिचम्बाः २। अतिचमूनाम् । अतिचम्बाम् ।

खलपः (२)।

ओः सुपि ६।४।८३

धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य उवर्णस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य

यण् स्यादचि सुपि । खलप्वी । खलप्वः । एवं सुत्वादयः । स्वयम्भूः । स्वयम्भुवो ।

स्वयम्भुवः । एवं स्वम्भूः । वषम्भूः । एवं वषम्भूः । वषम्भुवः । वषम्भुवो ।

वषम्भुवश्च ६।४।८४

अस्य यण् स्यादचि सुपि । वषम्भुवाविस्थादि । दुम्भूः । (दुम्भूर्युनः पूर्वस्य भुवो

यण् वषतस्य) । दुम्भुवो । दुम्भुवः । एवं करम्भूः । पुन-भूः । वृग्भूकाराभूशब्दो तु स्वय-

म्भुवत् । धाता । धातारी । धातारः । हे धातः । (ऋवर्णान्नस्य णत्वं वाच्यम्) ।

(१) । 'प्रशस्तङिङ्ग मृहणं च' इत्यनेन । प्रशस्तीङ्ग, मृहणं, मृहणं, मृहणं, मृहणं (४)

(२) खलं पुनातीति विग्रह । द्वितीयायामपि यणेव- खलप्वम् । खलप्वी । अप्तुत्रिति

सुवे नप्त्रादिग्रहणं व्युत्पत्तिपक्षे नित्यम्बुवम् । सिद्धौ सत्याम्भूरस्य माणो विधितयस्य

भवति । नित्यपक्षे वा दुग्भू-उणादिभिन्नान्नस्य तृन्तृचप्रत्ययान्तानां संज्ञाशब्दानां दीर्घो

भवति चेत्तर्हि नप्त्रादीनामेवेति । नप्त्रादीनामेवेति । नप्त्रादीनामेवेति । नप्त्रादीनामेवेति ।

धातुणाम् । एवं नप्त्रादयः । अप्तुन्निति सूत्रे नप्त्रादिग्रहणं व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थम् ।
तेनेह न । पिता । पितरौ । पितरः । शेषं धातुवत् । एवं जामात्रादयः ना(१) । नरौ ।
नरः ।

नृ च ६।४।६

अस्य नामि वा दीर्घः । नृणाम् । नृणाम् ।

गोतो णित् ७।१।६०

गोशब्दात्परं सर्वनामस्थानं णिट् । गोः । गावौ । गावः ।

औतोऽमुशसोः ६।१।६३

औकाशदम्भासोरचि आकार एकादेशः । गाम् । गावौ । गाः । गवा । गवे । गोः (२) ।

रायो हलि ७।२।८५

रैशब्दस्याऽऽकाशदेशो हलि विभक्ती । राः । रायो । रायः । राभ्यामित्यादि ।
ग्लौः (३) । ग्लावौ । ग्लावः । ग्लौभ्यामित्यादि ।

॥ इत्यजन्तपुंलिङ्गाः ॥

अभ्यासः

- (१) रामशब्दस्य प्रथमाया बहुवचने, तृतीयाया बहुवचने, चतुर्थ्या एकवचने, षष्ठ्या बहुवचने, सप्तम्या द्विवचने कीदृशानि रूपाणि भवन्ति ? लिखत ।
- (२) रामः, रामान्, रामेभ्यः, रामाणाम्, रामेषु एते प्रयोगाः कथं सिध्यन्ति ?
- (३) सर्वशब्दस्य प्रथमाया बहुवचने, चतुर्थ्या एकवचने, षष्ठ्या बहुवचने, सप्तम्या एकवचने जायमानानि रूपाणि लिखत ।
- (४) पूर्वं, स्वे, अन्तरे, पूर्वस्मिन्, वर्णाश्रमेतराणाम् द्वितीयस्मै—एतेषां रूपाणां सिद्धि-
प्रकारं प्रदर्शयत ।

(१) नृ + सु + अनङ् इति स्थिते सुलोपः दीर्घः—ना = पुरुषः ।

(२) गोशब्द उभयलिङ्गः, उच्चारणं समानमेव । सप्तम्याम्—गवि, गवोः, गोषु ।

(३) ग्लौम् ग्लाङ्कः कलानिधिरित्यमरात् ग्लौश्चन्द्रः ।

(५) निम्न प्रयोगाणां साधनरीतिं प्रदर्शयत

निर्जरः, पदः, विप्रवपः, हरये, हरी, सखा, पशुः, कति, त्रयाणाम्, द्वौ, पपीः ।

(६) विशेषसूत्रप्रवर्जनपूर्वकं निम्नाङ्कितप्रयोगाः साधनीयाः

हे बहुश्रेयसि !, प्रध्यौ, ग्रामण्याम्, शुद्धधिषी, सुत्युः, क्रोष्टा, अतिचम्बै, खलप्वः, दृन्व्वी, घाता, नृणाम्, गाः, राभ्याम् ।

(७) प्रातिपदिक— अवसान—संबुद्धि—अङ्ग—सर्वनाम—सर्वनामस्थान—पद—भ—धिमंज्ञा—विधायकसूत्राणि लिखत ।

(८) निम्नाङ्कितसूत्राणां कार्याणि लिखत

सुपः, अमि पर्वः, पदान्तस्य, धावसाने, नामि, पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा, जराया जरसन्यतरस्याम्, दीर्घार्ज्जसि च, आतो घातोः, अच्चः, घेः, अचोऽञ्जिति, ङिति च, आश्वच, नभ्रमुधियोः, रायो हलि ।

(९) स्वानिवृदादेशोऽनन्तत्विधी, अमि सर्वनाम्नः सुट्, पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा, आडा-रादेका संज्ञा, अनङ्ग सौ, षड्भ्यो लुक्, यूस्याख्या नदी, अचिष्नुधातुभ्रुवां य्वोरि-यङ्बुवङी, ऋत उत्, ओः सुधि, औतोऽम्भसोः— एतेषां सूत्राणां वृत्तयो लेखनीयाः ।

साधनरीतिप्रदर्शनम्

रामः— रमन्ते योगिनोऽस्मिन्निति विग्रहे क्रीडार्यकाद् 'रम्' धातोः 'हलश्चेति' घञ् प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः, 'राम' इत्यवस्थायां प्रातिपदिकसंज्ञायां, स्वादिप्रत्यये प्राप्ते 'द्वयेकयोद्विवचनेकवचने' इत्यनेन—एकत्वसंख्याविशिष्टार्थ—एकवचनविधानात्, प्रथमाया एकवचने 'सौ' विभक्तौ—उकारलोपे, 'राम सु, सस्य 'ससजुषो रुः' इति कृत्वे तस्य 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः, इति विसर्गे 'रामः' इति रूपम् ।

सर्वः— सर्वनाममङ्गकात् सर्वशब्दात् प्रथमाया बहुवचने शस्यनुबन्धलोपे प्राप्तं गुण—वृद्धिदीर्घादिकं प्रत्राध्य 'जमः शी' इत्यनेन 'अनेकालत्वात्' जम्—अम् सर्वस्य स्थाने 'शी' आदेशे शकारस्य 'लशक्वतद्धिते' इत्यनेन इत्संज्ञानन्तरं 'तस्यलोपः' इति लोपे, गुणे 'सर्वे' इति रूपं सिद्धम् ।

निर्जरः— निर्गतो जराया इति व्युत्पत्यर्थकात् प्रातिपदिकसंज्ञकात् 'निर्जर' शब्दात् सु विभक्तौ—एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाज्जरशब्दस्य 'जराया जरसन्यतरस्याम्' इत्यनेन 'जरस्' आदेशे कृत्वे विसर्गे च 'निर्जरः' इति ।

सखाः— प्रातिपदिकाङ्गसंज्ञकात् सखिशब्दात् 'अनङ्' सौ इत्यनेन 'सखि' शब्दस्य इकारस्थाने 'अनङ्' आदेशे 'अलोऽन्त्यादिति' उपधासंज्ञायाम्, 'सर्वनामस्थाने...' इति दीर्घे, 'हल्ङ्याम्....' इति सस्यः स्रोते, 'त्र लोपः....' इत्यनेन 'त्' स्रोते 'सख' इति सिद्धम् ।

क्रोष्टाः— प्रातिपदिकसंज्ञक, सर्वनामस्थानसंज्ञकात् 'क्रोष्ट' शब्दात् सौ भिभक्ती 'तुज्वक्रोष्टः' इत्यनेन क्रोष्टशब्दस्य स्यादे 'क्रोष्ट' आदेशे 'ऋतोऽङ्' इत्यनेन प्राप्तं गुणं प्रबाध्य, 'ऋदुशनमपुह्वंस...' इत्यनेन 'क्रोष्ट' इति ऋकारस्य स्थाने 'अनङ्' आदेशे 'क्रोष्टन्' इति स्थिते सर्वनामस्थानसंज्ञायाम् अप्पुत्रिति दीर्घे, सकारनकारलोपे 'क्रोष्टा' इति ।

पिताः— प्रातिपदिकसंज्ञकात् 'पितृ' शब्दात् सौ-गुणं प्रबाध्य 'ऋदुशनम्....' इत्यनेन 'अनङ्' आदेशे 'पितृन्' इत्यवस्थायां-उणादिनिष्पन्नानां तुन्तुजन्तानां दीर्घो भवति चेत्तहि नप्रादीनामेवेति नियमान् 'अप्पुत्रिति' दीर्घनिषेधे 'सर्वनामस्थाने...' इति दीर्घे सकारनकारलोपे 'पिता' इति ।

पुनः इति निष्कर्षः
 १. 'पिता' शब्दः 'पितृ' शब्दात् सौ-गुणं प्रबाध्य 'ऋदुशनम्....' इत्यनेन 'अनङ्' आदेशे 'पितृन्' इत्यवस्थायां-उणादिनिष्पन्नानां तुन्तुजन्तानां दीर्घो भवति चेत्तहि नप्रादीनामेवेति नियमान् 'अप्पुत्रिति' दीर्घनिषेधे 'सर्वनामस्थाने...' इति दीर्घे सकारनकारलोपे 'पिता' इति ।
 २. 'क्रोष्टा' शब्दः 'क्रोष्ट' शब्दात् सौ भिभक्ती 'तुज्वक्रोष्टः' इत्यनेन क्रोष्टशब्दस्य स्यादे 'क्रोष्ट' आदेशे 'ऋतोऽङ्' इत्यनेन प्राप्तं गुणं प्रबाध्य, 'ऋदुशनमपुह्वंस...' इत्यनेन 'क्रोष्ट' इति ऋकारस्य स्थाने 'अनङ्' आदेशे 'क्रोष्टन्' इति स्थिते सर्वनामस्थानसंज्ञायाम् अप्पुत्रिति दीर्घे, सकारनकारलोपे 'क्रोष्टा' इति ।
 ३. 'पिता' शब्दः 'पितृ' शब्दात् सौ-गुणं प्रबाध्य 'ऋदुशनम्....' इत्यनेन 'अनङ्' आदेशे 'पितृन्' इत्यवस्थायां-उणादिनिष्पन्नानां तुन्तुजन्तानां दीर्घो भवति चेत्तहि नप्रादीनामेवेति नियमान् 'अप्पुत्रिति' दीर्घनिषेधे 'सर्वनामस्थाने...' इति दीर्घे सकारनकारलोपे 'पिता' इति ।

अथाजन्तस्त्रीलिङ्गाः

रमा (१)

ओङ् आपः ७।१।१८

आबन्तादीङः शी स्यात् । ओङिभ्योऽकारविभक्तेः संज्ञा । रमे(२) । रमाः(३) ।

सम्बुद्धौ च ७।३।१०६

आप एकारः । हे रमे ! हे रमे ! हे रमा ! । रमाम् । रमाः ।

आङि चापः ७।३।१०५

आङि ओसि चाप एकारः । रमया(४) । रमाभ्याम् । रमभिः ।

याडापः ७।३।११३

आपो ङितो याट् । वृद्धिः । रमायै । रमाभ्यः । रमायः । रमयोः । रमाणाम् (५) । रमायाम् (६) । रमासु । एवं दुर्गादयः ।

सर्वनाम्नः स्याद्बहुस्वश्च ७।३।११४

आबन्ताः सर्वनाम्नो ङितः स्याडापश्च ह्रस्वः । सर्वस्मै (७) । सर्वभ्याः २ । सर्वाभ्याम् । सर्वस्थाम् । शेषं रमावत् । एवं विश्वादीनां ज्योतिषान्ताः ।

(१) 'रमते' इति विग्रहे रम् क्रीडायामित्यस्मात्पञ्चाद्यचि टाप् । निङ्गवितिष्ठपरिभाषया स्वादयः । ह्रलुङ्घादिलोपः ।

(२) रमा + ओ, ओङः शीभावे आकारस्येत्संज्ञायां लोपे च गुणः ।

(३) रमा + जन् अस् इत्यत्र यद्यपि पूर्वसवर्णदीर्घः प्राप्तः, पर 'दीर्घाज्जिसि चेति' निषेधात् न भवति, ततश्च 'अकः सवर्णे दीर्घः' इति सूत्रे दीर्घो भवति । अस्ति तु 'प्रथमयो' रिति पूर्वसवर्णदीर्घ एव ।

(४) रमा + (टा) आ, आप एवेऽप्यादेशः ।

(५) रमा + आम्, आबन्तत्वात् 'ह्रस्वनद्यापो नुट्' इति आमो नुडागमः, नस्य णत्वं रमाणाम् ।

(६) रमा + ङि इति स्थिते 'ङेराम्नयाम्नीभ्यः' इति ङेरामि, स्थानिवद्भावेन आमो ङित्वमाश्रित्य 'य डापः' इत्यनेन याट् ।

(७) सर्वशब्दाद् स्त्रीत्वे टाप्, सर्वा + (ङे) ए, याटोऽपवादः स्याट्, पूर्वस्मै-आप आकारस्य ह्रस्वः, 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धिः, नतु 'आटश्चेति अत्राट् एकादेशत्वनाश-नर्थकत्वात् ।

विभाषा दिक्प्रमासे बहुव्रीहौ १।१।२८

सर्वनामता वा स्यात् । उत्तरपूर्वस्यै (१) । उत्तरपूर्वायै । इत्यादि । अन्तरस्यै
शालायै । अपुरीत्युक्तेनेह—अन्तरायै नगयै । तीयस्य द्वित्सूपसङ्ख्यानात् । द्वितीयस्यै ।
द्वितीयायै । एव तृतीया । अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः । हे अम्ब । हे अक्क । हे भल्ल । असंयुक्ता
ये हलहास्तद्वक्ता ह्रस्वो न । हे अम्बाडे ! । हे अम्बाले ! हे अम्बिके ! । जरा । जरसी,
जरे ! । इत्यादि । पक्षे हलादौ च रमावत् । गांषा विश्वपावत् । मतीः (२) । मत्याः ।

इति ह्रस्वश्च १।४।६

इयङ्बुवङ्स्थानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिङ्गावीदौ ह्रस्वौ च इ—उवर्णौ स्त्रियां
वा नदीसङ्गौ स्तौ इति । मत्यै (३) । मतये । मत्याः । मतेः । परत्वात् 'मोत्' इति प्राप्ते ।

इबुद्भ्याम् ७।३।१७

नदीमंज्झाभ्यामिबुद्भ्या परस्य ङेराम् । मत्याम् । मती (४) । शेषं हरिवत् ।
एवं बुद्ध्यादयः ।

त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृ चतसृ ७।२।६६

स्त्रीलिङ्गयोरेतयोरेतौ स्तौ विभक्ती ।

अचि र ऋतः ७।२।१००

तिमृचतस्रोऽर्द्धतो रादेशोऽचि । गुणदोषोत्त्वानामपवादः । तिस्रः २ । तिस्रूभिः ।
तिस्रुभ्यः २ । आमि नुट् ।

-
- (१) उत्तरस्याः पूर्वस्याश्च दिशोऽन्तरालम्—इत्यर्थे, उत्तरपूर्वा + ङे (ए) स्याडागमे,
आपः—ह्रस्वे, वृद्धौ । सर्वनामसंज्ञाभावे—याडागमे 'आटश्च' इति वृद्धौ उत्तरपूर्वायै ।
(२) मति (शम्) अस् पूर्वसणदीर्घे सस्य रुत्वविसर्गौ, स्त्रीत्वान्नत्वं न ।
(३) मति + ङे, ए इत्यत्र नद्यन्तत्वादाद् वृद्धौ, यण्, मत्यै । नदीत्वामावपक्षे घिसंज्ञा-
कार्यम्, गुणः, अय्, मतये इति ।
(४) मति + डि, नदीत्वामावपक्षे घिसंज्ञाया 'अन्व घेः' इति हकारस्याकारः, ङेरीत्वे
च 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धौ सत्याम् 'मती' इति सिद्धम् ।

न तिसृ-चतसृ ६।४।४४

एतयोर्नामि दीर्घो न । तिसृणाम् । तिसृषु । द्वे २ (१) । द्वाभ्याम् ३ । द्वयोः २ । गौरी । गौर्यो । गौर्यः । हे गौरि । गौर्यावित्यादि । एव नद्यादयः । लक्ष्मीः (२) । शेषं गौरीवत् । एवं नशीतन्त्यादयः (३) । स्त्री । हे स्त्री ! ।

स्त्रियाः ६।४।७६

अस्येयङ्जादौ प्रत्यये । स्त्रियौ । स्त्रियः ।

द्याऽम्-शसोः ६।४।८०

अमि णसि च स्त्रियाः इयङ् वा । स्त्रियम्, स्त्रीम् । स्त्रियः, स्त्रीः । स्त्रिया । स्त्रियै । स्त्रीयाः २ । स्त्रियोः २ । परत्वान्नुट् । स्त्रीणाम् (४) । स्त्रीयाम् । स्त्रीषु । श्रीः । श्रियौ । श्रियः ।

नेयङ् वङ्स्थानावस्त्री १।४।४

इयङ् वङ्जोः स्थितिर्योस्तावीदृशौ नदीसंज्ञौ न स्तो न तु स्त्री । हे श्रीः ! । श्रियै (५), श्रिये । श्रियाः २ । श्रियः २ ।

द्याऽमि १।४।५

इयङ् वङ्स्थानी स्त्र्याख्यौ यू आमि वा नदीसंज्ञौ स्तो न तु स्त्री । श्रीणाम् (६) । श्रियाम् २ । श्रियि । धेनुर्मतिवत् ।

-
- (१) 'द्वि' शब्दो नित्यं द्विवचनान्तः । स्त्रीत्वे विभक्तौ 'त्यदादीनामः' इत्यत्वे टाप्, (द्वि) द्वा + औ, इति स्थितौ 'औङ् आप्' इत्यौकारस्य णीत्वे गुणः द्वे ।
- (२) 'लक्ष्मि' च' इत्युणादिसूत्रेण 'ई' प्रत्ययो मुडागमरच, अङ्गान्तत्वान्त सुलोपः ।
- (३) अवो-तन्त्री-तरी-लक्ष्मी-धी-ह्री-श्रीणामुणाविषु ।
सप्त- स्त्रीलिङ्गशब्दानां न सुलोपः कदाचन ॥
- (४) स्त्री + आम् इत्यत्र 'स्त्रियाः' इति प्राप्तम् इयङ्देशं परत्वाद् 'ह्रस्वनद्यापो नुट्' इति नुट् बाधते, स्त्रीणाम् ।
- (५) 'श्रियै' इत्यत्र 'ङितिह्रस्वणच' इति वा नदीसंज्ञा आट्-वृद्धिः इयङ् । पक्षे इयङ्मात्रम् ।
- (६) नदीत्वपक्षे नुट् ।

स्त्रियां च ७।१।२६

स्त्रीवाची क्रोष्टुशब्दजन्तवद्रूपं लभते ।

ऋन्तेभ्यो ङीप् ४।१।५

ऋन्तेभ्यो नान्तेभ्यश्च स्त्रियां ङीप् । क्रोष्टी । गीरावत् । वधूः । शेषं नदीवत् ।
भूः श्रीवत् । स्वयम्भूः पुंवत् ।

नषट्स्वस्त्रादिभ्यः (१) ४।१।१०

एभ्यो ङीप् टापी न स्तः ।

‘स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च ननान्दा दुहिता तथा ।

याता (२) मातेति सप्तैते स्वस्त्रादय उदाहृताः ॥

स्वसा : स्वसारी । माता पितृवत् । शति मातुः । द्यौर्गावत् । राः पुंवत् ।
नीम्लो वत् ।

॥ इत्यजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

अभ्यासः

- (१) रमाः, हे रमे !, रमया, रमायै, सर्वस्यै, उत्तरपूर्वायै— एतेषां सिद्धिप्रकारं प्रदर्शयत ।
- (२) हे अम्ब !, हे अक !, हे अल्ल ! इत्यत्रेव हे अम्बाडे !, हे अम्बाले, हे अम्बिके !
इत्यत्रापि ‘अम्बार्थं नद्योर्ह्रस्वः’ इति सूत्रेण कथं न ह्रस्वः ?
- (३) मतीः, मत्याः, मती, तिस्रः, हे गौरि !, स्त्रियम्, श्रीणाम्—एतानि रूपाणि कथं सिद्धयन्ति ?
- (४) धेनुशब्दस्य द्वितीयाया बहुवचने, स्त्रीवाचिक्रोष्टुशब्दस्य प्रथमाया एकवचने, वधूशब्दस्य द्वितीयाया द्विवचने, भूशब्दस्य चतुर्थ्या एकवचने, मातृशब्दस्य द्वितीयाया बहुवचने द्यौशब्दस्य प्रथमाया द्विवचने सिद्धानि रूपाणि लिखत ।
- (५) नषट्स्वस्त्रादिभ्यः’ इति सूत्रम्यार्थं विलिख्य के स्वस्त्रादयस्ते दर्शनीयाः ।

(१) षट्संज्ञकेभ्यः स्वस्त्रादिभ्यश्च ङीप् टापी नस्त सूत्रार्थः ।

(२) याता=मातृभार्या परस्परम् ।

अथाजन्तनपुंसकलिङ्गाः

अतोऽम् (१) ७।१।२४

अतोऽङ्गात्कलीबात् स्वमोरम् । ज्ञानम् । एङ्ह्रस्वादिति संबुद्धिलोपः । हे ज्ञान (२) ! ।

नपुंसकाच्च ७।१।१६

कलीबादीङः शी स्यात् । असंज्ञायाम् ।

यस्येति च ६।४।१४८

ईकारे तद्धिते च परे भस्त्रेवर्णविण्यौलोपः । इत्यकारलोपे प्राप्ते (औङः इयां प्रतिषेधः) ज्ञाने ।

जघशसोः शिः ७।१।७०

कलीबात् ।

शि सर्वनामस्थानम् १।१।४२

नपुंसकस्य झलचः ७।१।७२

झलन्तस्याजन्तस्य च कलीबस्य नुमागमः स्यात्सर्वनामस्थाने ।

मिदचोऽन्त्यात्परः १।१।४७

प्रचां मध्ये योऽन्त्यस्तस्मात्परस्तस्यैवान्तावयवो मित्स्यात् । उपघ्रादीर्घः । ज्ञानानि (३) । पुनस्तद्धत् । शेषं पुंवत् । एवं धन-वन-फलादयः ।

अङ्ङितराश्म्यः पञ्चम्यः ७।१।२५

एभ्यः कलीबेभ्यः स्वमोरद्वादेशः ।

टैः ६।४।१४३

डिति भस्य टेलोपः । कतरत् । कतरद् । कतरे । कतराणि । हे कतरत् ! शेषं

(१) अतोऽम् विधानं 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति प्राप्तस्य लुको बाधनार्थम् ।

(२) एङ्ह्रस्वादिति मकारलोपः ।

(३) 'ज्ञान + जम्' इत्यत्र 'जघशसोः शिः' इत्यनेन शि, शङ्कारस्येत्संज्ञालोपी, सर्वनामस्थान-संज्ञायाम्, ज्ञानन् इ इति स्थितौ, 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' इति सूत्रेण उपघ्रादीर्घः 'ज्ञानानि' इति शुभम् ।

पुंवत् । इतरत् । अन्यत् २ । अन्यतरत् २ । अन्यतमशब्दस्य तु अन्यतममित्येव ।
(एकतरात्प्रतिषेधः) एकतरम् ।

ह्रस्वो नपुंसको प्रातिपदिकस्य १।२।४७

अजन्तस्येत्येव । श्रीपं ज्ञानवत् ।

स्वमोर्नपुंसकात् ७।१।२३

लुक् । वारि ।

इकोऽचि विभक्तौ ७।१।७३

इगन्तस्य वनीवरस्य नुमचि विभक्तौ । वारिणी । वारीणि (१) । न लुमतेत्यस्या-
नित्यत्वात् पक्षे सम्बुद्धिनिमित्तो गुणः । हे वारे (२) हेवारि ! घेडितीति गुणे प्राप्ते ।
(बृद्धघोत्व-तृज्वभाव-गुणेभ्यो नुम् पूर्वविप्रतिषेधेन) । वारिणे । वारिणः २ । वारि-
णोः २ । नुमचिरेति नुद् । 'नामि' इति दीर्घः । वारीणाम् । वारिणि । ह्लादौ हरिवत् ।

तृतीयादिषु भाषितपुंसकं पुंवद्गालवस्य ७।१।७४

प्रवृत्तिनिवृत्तकये भाषितपुंसकमिगन्तं वलीवं पुंवद्वा दादावचि । अनादये, अनादिने
इत्यादि । शेषं वारिवत् ।

यन्निमित्तमुपादाय पुंसि शब्दः प्रवर्तते ।

कलीव्रवृत्तौ तदेव स्यादुक्तपुंसकं तदुच्यते ॥

पीपुवृक्षः (३) फलं पीलु पीलुने नतु पीलवे ।

वृक्षे निमित्तं पीलुत्वं तज्जतत्वं तत्फले पुनः ॥

पीलुवृक्षः, फलं पीलु तस्मै - पीलुने । न पुंवत् । प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् ।

(१) वारि + (जष्) शि, 'शि' इत्यस्य सर्वनामस्थानत्वात् 'सर्वनामस्थाने चा-भ्युद्धौ'
इति दीर्घः ।

(२) 'इकोऽचिविभक्तौ' इति सूत्रे 'अचि' ग्रहणसामर्थ्यात् नलुमताङ्गस्यासिद्धत्वात् पक्षे
सम्बुद्धिनिमित्तो गुणः, सलोपश्च ।

(३) फलवाचा पीलुशब्दस्य नपुंसकत्वात् नुम् - आगमेन पीलुने इति रूपम् । वृक्षवा-
चकस्य पीलुशब्दस्य तु इतरान्तपलिङ्गवन् 'पीलवे' इति । वृक्षे निमित्तं पीलुत्व
फले तु पीलजत्वम् । अयमेव प्रवृत्तिनिवृत्तिभेदः ।

अस्थि-दधि-सक्थ्यक्षणाभनडुदात्तः ७।१।७५

टादाधचि ।

अल्लोपोऽनः ६।४।१३४

अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिप्रत्यय - परो योऽन् तस्याकारस्य लोपः ।
दध्ना । दध्ने । दध्नः२ । दध्नोः२ ।

विभाषा डिश्योः ६।४।१३६

अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थान - यजादिस्वादिप्रत्ययपरो योऽन् तस्याकारस्य लोपो
वा डिश्योः । दध्नि, दधनि । शेषं वारिवत् । एवमस्थिसक्थ्यक्षीणि । सुधि(१) ।
सुधिनी । सुधीनि । हे सुधे !, हे सुधि ! । सुधिने । इत्यादि । मधु । मधुनि ।
मधूनि । हे मधो ! । हे मधु ! । एवमभन्वादयः । सुनु । सुनुनी । सुनूनि । सुनुना
इत्यादि । घातु । घातूणि । घातूणि । हे घातः ! । हे घातु ! । घात्रा । घातूणा । एवं
शातु - कर्त्तादयः ।

एच ह्रस्वस्वादेशे १।२।४८

आदिश्यमानेषु ह्रस्वेषु मध्ये एच ह्रगेव स्यात् । प्रद्य । प्रद्यनी । प्रद्यूनि । प्रद्युना,
इत्यादि । प्ररि । प्ररिणी । प्ररीणि । प्ररिणा । एकदेशविकृतमनन्यवत् । प्रराभ्याम्(३) ।
प्ररीणाम् । सुनु । सुनुनी । सुनूनि । सुनुनेत्यादि ।

॥ इत्यजन्तनपुंसकलिङ्गाः ॥

-
- (१) सु = शोभना धीर्यस्य तत्कुलम् सुधि । 'ह्रस्वो नपुंसके...' इति ह्रस्वः ।
'सुधि' शब्दः 'शोभना धीर्यस्य' इति - एकमेवार्थमुपादाय पुलिङ्गे नपुंसकलिङ्गे च
वर्तते तेन भाषितपुंसकः ।
- (२) आदिश्यमानेषु 'ह्रस्वो नपुंसके प्रा...' इत्यादिना आदिश्यमानेषु ह्रगेव स्यात् -
एचः स्थाने ह्रस्वः - प्रकार इक् च प्राप्नोति, तत्रायं नियमः - ह्रगेव न तु -
अकार इति ।
- (३) प्ररि + भ्याम् - इत्यत्र 'एकदेशविकृतमनन्यवदिति (२) शब्दाभावेऽपि 'रायो हलि'
इति आत्वम् ।

अभ्यासः

- (१) हे ज्ञान !, ज्ञानानि, कतत्, वारीणि, वारीणाम्, ज्ञानादये, दद्या-एतेषां रूपाणां सिद्धिप्रकारं प्रदर्शयत ।
- (२) हे सुधे !, ज्ञातृणि, प्रदि, प्रद्युना-एते प्रयोगाः कथं सिद्धयन्ति ?
- (३) रूपाणि लिखत

सुलशब्दस्य तृतीयायाएकवचने, प्रद्यो शब्दस्य प्रथमाया बहुवचने, प्रदि शब्दस्य तृतीयाया द्विवचने, सुनौशब्दस्य प्रथमाया द्विवचने ।

अथ हलन्तपुंलिङ्गाः

हो ङः (१) दा२।३१

झलि पदान्ते च । लिट्, (२) लिङ् । लिहौ २ । लिहः । लिङ्ग्याम् । लिट्मु, लिट्त्सु (३) ।

दादेर्धातिर्धः दा२।३२

झलि पदान्ते चोपदेशे दादेर्धातिर्हस्य धः ।

एकाचो (४) वशो भष् झपन्तस्य सध्वोः दा२।३७

घात्ववयवस्यैकाचो झपन्तस्य वशो भष् से ध्वे पदान्ते च । इह (५) व्यपदेशिव-
द्भावेन घात्ववयवत्वाद् भष्भावः । धुक्, धुग् । दुहौ । दुहः । दुहा । धुग्याम् । धुज्मु ।

(१) हस्य ङः स्याज्झलि पदान्ते चेत्यर्थः । झलि परतः पूर्वस्य हकारस्य, पदान्ते विद्य-
मानस्य हकारस्य चेति भावः ।

(२) लेडीति विग्रहे 'कर्तरि क्विप्' सुलोपे, ङत्वे, जश्त्वम्, क्वित्त्वेन चत्वं च ।

(३) 'लिङ् + सु' इत्यवस्थायां 'ङः' सि धुट्' इति सूत्रेण घुडागमे 'खरिचेति' धका
रङकारयोः चत्वंम् ।

(४) घातोरेत्यस्यानुवृत्तिः । 'एकाच . . . झपन्तस्य' इति घात्ववयवस्य विशेषणम् ।
तथा च एकाचः झपन्तश्च यो घात्ववयवः (व्यपदेशिवद्भावेन घातुर्वा) तस्य
(तदवयवस्य वशः = व ग ड दानाम्) भष् । (भ, ध, द, घाः) स्यात् सकारे
ध्वशब्दे च (परे) पदान्ते च, इति सूत्रार्थः ।

(५) अत्र हि 'घातोरेकाचः' इति वैयधिकरण्याऽऽश्रयणम् । तेन घातोरेवयवो य एकाच्
झपन्तस्तस्य वशो भष्-इत्यर्थः ।

नन्वत्र क्विबन्तस्य दुह्, घातोः 'दादेर्धातिर्धः' इति घत्वेन झपन्तत्वेऽपि भष् भावो
न स्यात्, यतः 'दुष्' इति समुदायस्य यः पूर्वाऽवयवो 'दु' इत्येकाच् वर्तते न तद्
झपन्तम्, यश्चोत्तराऽवयवः 'झप्' वर्तते न तत्र वशः, इत्याशङ्क्यामाह-इह व्यपदेशिव-
द्भावेनेति । अर्थात् विशिष्टोऽपदेशो व्यपदेशः = मुख्यव्यवहारः सोऽस्यास्तीति व्यपदेशो
तेन (व्यपदेशिना) तुल्यं व्यपदेशिवत् । राहोः शिरः-इति वत् अमुष्ये मुख्यव्यवहार
इति यावत् । एवं च घात्ववयवस्यैकाच् झपन्तस्य वशः 'दु' इत्यस्य भष्भावेन 'धुष्'
इति जाते जश्त्वे चत्वंम् ।

वा द्रुह-मुह-ष्णुह-णिहाम् ८।२।३३

एषां हस्य वा यो सति पदान्ते च । धृक्, धृट् । धृग् धृट् । धृङ् । द्रुहो । द्रुहः ।
धृग्ध्याम् । धृङ्ध्याम् । धृङ्, (१) धृट्, धृट्सु । एवं मुह् ।

घात्वादेः षः सः ६।१।६४

स्तुक् (२) । स्तुग् । स्तुट्, स्तुङ् । एवं स्निह् ।

इयणः संप्रसारणम् १।१।४५

यणः स्थाने प्रयुज्यमानो य इक् स संप्रसारणसंज्ञः स्यात् ।

वाह ऊङ् ६।४।१३२

भस्य वाहः संप्रसारणमूढ् ।

संप्रसारणाच्च ६।१।१०८

संप्रसारणादचि पूर्वहपमेकादेशः । वृद्धिः । विश्वोहः (३) । इत्यादि ।

चतुरन्तडुहोरामुदात्तः ७।१।६८

सर्वनामस्थाने ।

सावनडुहः ७।१।८२

नुम् । आच्छीनद्योरिति सूत्रादादित्यधिकाराद् अवर्णात्परोऽयं नुम् । अतो विशेषविहिते-
नापि नुमा आम् न वाच्यते । अमा च नुम् नवाच्यते । सुलोः, संयोगान्तलोपः,

(१) द्रुह् + सुप्, हस्य घत्वे, चत्वंम् 'आदेशः प्रत्यययोः इति घत्वम्' क् घ् संयोगे
क्षः । 'वाह्' इति घन्वाभाववाक्ये द्रुत्वे जण्त्वे च 'डः सि धृट्' इति वैकल्पिको
'धृट्' भष्भावश्च ।

(२) णुह् घातोः षस्य सत्वानन्तरम्, "निमित्ताऽपारेर्नमित्तिः कस्याऽप्यपायः इति
नियमेन णकारस्या निवृत्तिः ।

(३) विश्ववाह् (जस्) शस् 'वाह ऊङ्' इत्यनेन 'व' इत्यस्य संप्रसारणम्, विश्व + उ
+ आह + अस्, पूर्वहपम् — विश्व + उह् + अस् 'एतेधत्पूठ्मु' इति वृद्धिः ।
वर्णसंयोगे 'सकारस्य क्त्वविसर्गे विश्वोहः ।

नुम्विधिसामर्थ्याद्वसुत्वंस्वितित्वं न । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नलोपो न ।
अनङ्वान् (१) ।

अम् सम्बुद्धौ ७।१।६६

चतुरनङ्गुहोः । हे अनङ्ग्वन् ! । अनङ्गवाहो । अनङ्गुहः ।

वसु-संसु-ध्वंसनङ्गुहां वः ८।२।७२

सान्तवस्वन्तस्य संसादेशच्च दः स्यात्पदान्ते । अनङ्गुद्भ्यामित्यादि । सान्तेति किम् ?
विद्वान् । पदान्ते विम् ? (२) अस्तम् । ध्वस्तम् ।

सहेः साडः षः ८।३।५६

साङ्करूपस्य सहेः सस्य मूर्धन्यादेशः । तुराषाट् (३) तुराषाड् । तुरासाहो ।
तुराषाड्भ्यामित्यादि ।

दिव औत् ६।१।१३१

दिविति प्रातिपदिकस्योत्पत्त्यात् सी । सुद्यौः (४) । सुद्वौ ।

दिव उत् ७।१।८४

पदान्ते । सुद्युभ्यामित्यादि । चत्वारः (५) । चतुरः । चतुर्भिः । चतुर्भ्यः २ ।

षट्चतुर्भ्यश्च ७।१।५५

एभ्य आमो नुडागमः स्यात् ।

(१) अनङ्गुह् + सु, आम् (अनङ्गवाह् + सु), नुम्, अनङ्गवान् + सु, सुलोपः,
'संयोगान्तस्य....' इति ह्रस्वरलोपः, तस्याऽसिद्धत्वान्नलोपो न, अनङ्गवान् ।
अत्र 'वसुत्तम्....' इति दत्त्वं तु न, 'सावनङ्गुह्' इति नुम्-विधानसामर्थ्यात् ।

(२) अस्तम्, ध्वस्तम्-इत्यत्र न पदान्तत्वम्-तेन न दत्वम् ।

(३) तुरम् (वञ्चम्) साहयति (अन्येषामपि दीर्घः) इति तुराषाड् = इन्द्रः ।

(४) 'सुदिव् + सु' वकारस्य-औत्वे, यणि, सस्य ह्रस्वविसर्गौ ।

(५) चतुर् + जस् (अस्)-'चतुरन्....' इति-आम् ।

रषाभ्यां नो णः समानपदे (१) दा४।१
चतुष्णाम् (२)।

रोः सुप्ति दा३।१६
रोरेव विसर्जनीयः सुप्ति । चतुर्षु (३) ।

मो नो घातोः दा२।६४
पदान्ते । प्रशान् (४) । प्रशामी ।

किमः कः डा२।१०३
विभक्ती । कः । कौ । के (५) । इत्यादि ।

इदमो मः (६) डा२।१०८
सौ । त्यदाद्यत्वापवादः (७) ।

इदोऽय् पुंसि (८) डा२।१११
इदम् इदोऽय् सौ पुंसि । अयम् (९) । त्यदाद्यत्वे ।

अतो गुणे डा१।६७
अपदान्तादतो गुणे पररूपमेकादेशः स्यात् ।

-
- (१) रेफमकाराभ्यां परस्य नस्य णः स्यादेकपदे — इत्यर्थः ।
(२) अचोरहाभ्याम् — इति णस्य द्वित्वम् ।
(३) नात्र विसर्गः । रेफस्य 'यण्' प्रत्याहारान्तर्गतत्वादादेश प्रत्ययोरिति षत्वम् ।
(४) मकारान्तोऽयं 'प्रशाम्' शब्दः । मो — नो घातोः' इति सूत्रस्य त्रैषादिकत्वेनासिद्ध-
त्वात् न ललोपः ।
(५) किमः सर्वनामत्वात् 'जशः शी' इति शी, ततो गुणः ।
(६) 'सौ' इत्यनुवर्तते । तेन 'इदम्' शब्दस्य मकारोऽन्तादेशः स्यात् सौ परे इत्यर्थः ।
(७) 'त्यदादी नामः' इति प्राप्तस्य अत्वस्य बाधनार्थमिदम् — इत्यर्थः ।
(८) इदम् 'इद्' भागस्य स्थाने अयादेशे ।
(९) इदम् + सु, सुलोपः इदः — अय् ।

दृश्च ७।२।१०६

इदमो द्वस्य भः स्याद्विभक्तौ । इमी(१) । इमे(२) । त्वदादेः (३) संबोधनं नास्तीत्युत्तरं ।

अनाप्यकः (१३) ७।२।११२

अककारस्य इदम इदोऽनापि विभक्तौ । आबिति प्रत्याहारः (५) । अनेन (६) ।

हलि लोपः ७।२।११३

अककारस्य इदम इदो लोपः अपि ह्लादौ । (नानर्थकेऽलोन्त्यविधिरनभ्यासवि-
कारे (७)) ।

आद्यन्तवदेकस्मिन् १।१।२१

एकस्मिन्त्रियमाणं कार्यमादाविवान्त इव च स्यात् । सुपि चेति दीर्घः । आभ्याम् (८) ।

नेदमदसोरकोः ७।१।११

अककारयोरिदमदसोमिष ऐस् न स्यात् । एभिः (९) । अस्मै । एभ्यः २ । अस्मात् ।
अस्य । अनयोः २ (१०) । एषान् । अस्मिन् । एषु ।

(१) इदम् + औ - अत्वम्, पररूपम्, द्वस्य भत्वम् ।

(२) सर्वनामत्वाद् असः शी - आदेशे ।

(३) प्रयोगदर्शनमेवान् कारणम् प्रायिकोऽयं नियमः 'हे स' इति भाष्यप्रयोगादिति प्रमाकरः ।

(४) कषाररहितस्य 'इदम्' शब्दस्य य 'इद्' भागस्तस्य 'अन' आदेशः स्यात् अपि विभक्तौ परत इत्यर्थः ।

(५) टा (आ) इत्यारभ्य सुतः प्रसारयन्तम् (आप्) प्रत्याहारः ।

(६) इदम् + टा, त्वदाद्यत्वं पररूपं च अनादेशः 'टाडसिङ्गता...' इति टास्थाने 'इतः' गुणः ।

(७) अभ्यासविहार वजयित्वाऽनर्थकेऽलोन्त्यविधिर्न भवतीत्यर्थः ।

(८) इदम् + भ्याम्, इदभागस्य लोपः दीर्घश्च ।

() 'बहुवचने हल्येत्' इति एत्वम् ।

(१०) 'ओसि च' इत्येत्वेऽयादेशः ।

द्वितीयाटीस्वेनः (१) २।४।३४

इदमेतदोरन्वादेशे । किञ्चित्कार्यं विधानमुपात्तस्य कार्यान्तरं विधातुं पुनरुपादान-
मन्वादेशः । यथा—अनेन व्याकरणमधीतम्, एनं छन्दोऽध्यापयेति । अनयोः पवित्रं कुलम्,
एनयोः प्रभूतं स्वमिति । एनम् । एनौ । एनान् । एनेन । एनयोः २ । राजा (२) ।

न डि—सम्बद्धयोः ८।२।८

नस्य सोपो न डौ सम्बद्धो च । हे राजन् ! (डावृत्तरपदे प्रतिषेधः (३)) ब्रह्म-
निष्ठः । राजानी । राजानः । राजानम् । राजानी । जज्जोऽज्ञः राज्ञः (४) ।

नलोपः सुप्-स्वर-संज्ञा-तुग्विधेषु कृति ८।२।२

सुबिधो स्वरविधौ संज्ञाविधौ कृति तुग्विधौ च नलोपोजसिद्धो नान्यत्र राजाश्च (५)
इत्यादौ । इत्यसिद्धत्वादात्वमेत्वमस्त्वं च न (६) । राजभ्याम् । राजभिः । राजभ्यः । राज्ञि,
(७) राजनि । यज्वा । यज्वानी । यज्वानः ।

- (१) द्वितीयायाम् (अम्, ओट्, शम्—इत्येतेषु) 'टा' विभक्ती, 'ओसि' च 'इदम्' शब्दस्य
एतच्छब्दस्य च 'एन' आदेशः स्यादन्वादेशे इत्यर्थः ।
- (२) राजन् + सु, 'हलङ्घ्याप्' इति सुलोपः, नान्तस्य दीर्घे, नलोपः प्राति... इति नकारस्य
लोपः राजा ।
- (३) उत्तरपदे परतो यो डिस्तस्मिन् परे 'न डि—सम्बद्धयोः' इति प्राप्तस्य निषेधस्य
प्रतिषेधो वक्तव्य इति निष्कृष्टोऽर्थः । तथा च ब्रह्मनिष्ठ—इत्यत्र 'ब्रह्मणि निष्ठा
अस्तेति विग्रहे, समासानन्तरं नलोपो भवत्येव, समासे, 'निष्ठा' इत्यस्य
उत्तरपदत्वात्, उत्तरपदं समासस्य चरमावयवे कृद्म् (प्रसिद्धमित्यर्थः) ।
- (४) राजन् + (अम्) अस् 'अल्लोपोऽनः' इत्यकारलोपः, श्चुत्वम्, जज्जोऽज्ञः, राज्ञः ।
- (५) न चात्र 'राजभ्याम्' इत्यादौ न लोपस्य 'पूर्वत्तासिद्धम्' इत्यनेनासिद्धत्वात्किमर्थं
'न लोपः सुप्स्वर' इति सूत्रारम्भ इति बाध्यम्, एतत् सूत्रारम्भस्य नियमार्थत्वात् ।
तथा च 'सिद्धौ सत्यां पुनराश्रयमाणं विधिनियमाय' इति न्यायः । नियमस्वरूपं
चेतादुशम् 'न लोपश्चेदसिद्धः स्यात्तर्हि सुप् स्वरसंज्ञातुग्विधेष्वेव' इति । तेन
'राजाश्च' इत्यत्र षष्ठीसमासे नलोपे 'राज + अश्च' इत्यत्र सुवादिविधित्वाभावेन
नलोपस्य नासिद्धत्वमिति 'अकः सवर्णे दीर्घः' इति दीर्घः ।
- (६) अर्थात् 'राजभ्याम्' इत्यत्र 'सुपि च' इति आत्वम्, 'राजभ्यः' इत्यत्र 'बहुवचने
मत्वमेत्' इति एत्वम्, 'राजभिः' इत्यत्र 'अतो भिस् ऐस्' इति ऐस्त्वं च भवतीत्यर्थः ।
- (७) अत्र 'विभाषा जिह्योः' इति विकल्पेन 'अ' कारलोपः ।

नसंयोगाद्वमन्तात् ६।४।१३७

वामान्तसंयोगादनोऽकारस्य लोपो न । यज्वनः । यज्वना । यज्वभ्याम् । ब्रह्मणः ।

इन् - हन् - पूषार्थम्णां शौ ६।४।१२

एषां शावेवोपधाया दीर्घः ।

सौच ६।४।१३

इन्नादीनामुपधाया दीर्घोऽमम्बुद्धौ सौ । वृत्रहा । हेवृत्रहन् !

एकाजुत्तरपदे णः (१) ६।४।१२

एकाजुत्तरपदं यस्य तस्मिन्समासे पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य प्रातिपदिकान्त-नुम्-
विभक्तित्वस्य नस्य णत्वं स्यात् । वृत्रहणी (२) वृत्रहणः ।

हो हन्तेऽङ्गिणस्तेषु ७।३।५४

जिति णिति प्रत्यये नकारे च परे हन्तेर्हस्य कुत्वं स्यात् ।

हन्तेः ६।४।११

उपसर्गस्थान्निमित्ताद्वन्तेनस्य णः । प्रहण्यात् ।

अत्पूर्वस्य ६।४।११

हन्तेरत्पूर्वस्यैव नस्य णो तान्यस्य । प्रकृतन्ति । योगविभागस्यामर्ध्यादिनन्तरस्य (३)
विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति न्यायं बाधित्वा कुमति चेति णत्वमपि निवर्तते ।
वृत्रघ्नः (४), इत्यादि । एवं शाङ्गिन् । यशस्विन् । अयमन् । पूषन् ।

(१) अत्रोत्तरपदगन्धः समासस्य चरमावयवे रूढः (प्रसिद्धः) ।

(२) वृत्रहन् + शौ, अत्र प्रातिपदिकान्तनकारस्य णत्वरः ।

(३) अत्रायं विचार्यते—यदि 'अत्पूर्वस्य' इति सूत्रेण 'हन्तेः' इत्यनेन प्राप्तं णत्वमेव व्यावर्तते
हि 'हन्तेरत्पूर्वस्य' इत्येकमेव सूत्रं स्यात् । तादृशपूत्रविधानेन उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य
हन्तेरत्पूर्वस्य णत्वम् इत्ययं करणेऽपि 'कृतन्ति' इत्यत्र णत्वनिवृत्तिसम्भवात् । तस्माद्
योगविभागेन 'ण' त्वमात्रस्य निषेधकोऽयमिति ज्ञायते ।

(४) वृत्रहन् + (शस्) अस् अल्लोपः, हस्य कुत्वेन घः, वर्णसंसोगश्च ।

मघवा बहुलम् ६।४।१२८

मघवन्-शब्दस्य वा तु इत्यन्तादेशः । ऋ इत् ।

उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः ७।१।७०

अधातोःगितो नलोपिनोऽञ्चतेऽच नुम् स्यात्सर्वनामस्थाने परे । मघवान् (१) । इह उपधादीर्घे कर्तव्ये संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वं न भवति, बहुलग्रहणात् (२) । मघवन्ती । (शसि) मघवतः । मघवता । तृत्वाभावे मघवा (३) । सुटि राजवत् ।

घव (४) -युव-मघोनामतद्धिते ६।४।१३३

अन्तानामेषामतद्धिते परे संप्रसारणं स्यात् । मघोनः (५) । मघवभ्यामित्यादि । एवं घवन्, युवन् ।

न संप्रसारणे संप्रसारणम् (६) ६।१।३८

इति यकारस्य नेत्वम् । अत एव आपकादन्त्यस्य यणः पूर्वं संप्रसारणम् । यूनः (४) युवभ्यामित्यादि । अर्वा । हे अर्वन् । ।

(१) मघवन् + सु, अन्ते 'तु' आदेशे, नुमि, उपधादीर्घे, सकार-तकारयोर्लोपे 'त्' लोपस्यासिद्धत्वान्न लोपो न ।

(२) 'क्वचित् प्रवृत्तिः, क्वचिदप्रवृत्तिः, क्वचिद्विभाषा...' इत्यादिरूपेण बहून्थान् लातीति बहुलम् ।

(३) तृत्वाभावपक्षे 'मघवन्' शब्दो नान्तः, उपधादीर्घो नलोपश्च ।

(४) अस्मिन् सूत्रे सुभाषितमेतत्-

प्रश्न - काचं मांणि काञ्चनमेकसूत्रे घृत्नासि बाले ! किमिदं विचित्रम् ।

उत्तरम् - विचारवान् पाणिनिरेकसूत्रे इवानं युवानं मघवानमाह ॥

(५) मघवन् + (शस्) अस्, वकारस्योत्वे (सम्प्रसारणे) पूर्वरूपे च गुणः ।

(६) सम्प्रसारणे परतः पूर्वस्य यणः सम्प्रसारणं नस्यादित्यर्थः ।

(७) युवन् + (शस्) अस्, वरुण सम्प्रसारणे 'यू उ अन् + भस्' पूर्वरूपं सवर्णदीर्घः ।

अवर्णस्त्रसावनञः ३।४।१२७

नञा रहितस्यावर्णित्यस्य 'तु' इत्यन्तादेशो न तु सौ। अवन्तो (१)। अवन्तः।
(शसि) अवन्तः। अवद्भ्याम्।

पथि-मध्यभुक्षामात् (२) ७।१।८५

एपमाकारोज्झा देशः स्यात्सौ।

इतोत्सर्वनामस्थाने ७।१।८६

पथ्यादेः।

घोन्यः ७।१।८७

पथिमथोपस्थस्य न्यादेशः सर्वनामस्थाने। पन्थाः। हे पन्थाः। पन्थानी। पन्थानः।

भस्य टेलोपः ७।१।८८

पथ्यादेर्मस्य टेलोपः। पथः। पथिभ्याम्। पथिभ्यः। एवं मन्थाः। ऋभुक्षाः।

षान्ताः षट् १।१।२४

षान्ता नान्ता च संख्या षट्संज्ञा स्यात्। पञ्च २। पञ्चभिः। षट्चतुर्थ्यश्चेति नुट्।

नोपघायाः ६।४।७

नान्तस्योपघाया दीर्घो नामि। (३) पञ्चानाम्। पञ्चमु।

अष्टम आ विभक्तौ ७।२।८४

हलादौ वा स्यात् (४)।

(१) अर्वा-अश्वः, नान्तोऽयं शब्दः। 'अवन्ती' इत्यत्र 'अवन् + ओ' इति स्थितौ 'तु' इत्यन्तादेशः 'उगिदचा' मिति नुम्, अनुस्वारपरसवर्णश्च।

(२) अन्त्यस्य = नकारस्याऽऽकारः। पन्थाः- एवं मन्थाः, मन्थानी, मन्थानः, शसि मथः। ऋभुक्षाः, ऋभुक्षणी, शसि 'ऋभुक्षाः'।

(३) 'पञ्चन् + आम्' नुट्, नकारलोपः, नलोपस्यासिद्धत्वाभासीत्यप्राप्ते- 'नोपघायाः' इति सूत्रादुक्तम्।

(४) अत्र 'रायो हलि' इत्यस्मात् 'हलि' इत्यपकृष्यते।

अष्टाभ्य ओश् ७।१।२१

कृताकारादष्टनो जश्शसोरीश् । अष्टाभ्य इति वक्तव्ये कृतात्वनिर्देशो जश्शसोविषये
वातवं ज्ञापयति । अष्टौ २ (१) । अष्टाभिः । अष्टाभ्यः २ । अष्टानाम् (२) ।
अष्टासु । अगत्वाभावे-अष्ट । पञ्चवत् ।

ऋत्विग्-दधृक्-स्रग्-दिगुणिगञ्चु-युजि-ऋञ्चां च ३।२।५६

एभ्यः क्विन् । अञ्चेः सुप्युपपदे । युजिऋञ्चोः (३) केवलयोः । ऋञ्चैर्नलोपाभावश्च
निपात्यते । कनाविती (४) ।

कृदतिङ् ३।१।६६

अत्र धात्वधिकारे तिङ्भिन्नः प्रत्ययः कृतसंज्ञः ।

वेरपृक्तस्य ६।१।६७

अपृक्तस्य वस्य लोपः ।

क्विन्प्रत्ययस्य कुः ८।२।६२

क्विन्प्रत्ययो यस्मात्तस्य कवर्गोऽन्तादेशः पदान्ते । अस्याऽसिद्धत्वाच्चोः कुरिति
कुत्वम् । ऋत्विक् (५), ऋत्विग् । ऋत्विग्भ्याम् ।

युजेरसमासे ७।१।७१

युजेः सर्वनामस्थाने नुम् स्यादसमासे । सुलोपः । संयोगान्तस्य लोपः । कुत्वेन नस्य
ङः । युङ् । अनुस्वार-परसवर्णौ, युञ्जौ । युञ्जः । युजः । युजा । युग्भ्याम् । असमासे
किम् ? सुयुग् ।

(१) अष्टन् + अस्-इत्यवस्थायां नकारस्याऽऽवे, सवर्णदीर्घे जस-ओस् वृद्धिः ।

(२) अष्टन् + आम्, 'षट्चतुर्भ्यश्च' इत्यनेन नुटि, नोपधादीर्घे, नलोपः ।

(३) सूत्रे चकारपठनेनेवं ज्ञाप्यते ।

(४) क्विन्-प्रत्यये ककार-नकारौ-इत्संज्ञौ भवतः ।

(५) 'ऋनुषु यजति' इति विग्रहे क्विन्प्रत्यये 'क्वि स्वप्ति . .' इति सम्प्रसारणं, पूर्वरूपं
यणादेशश्च । ऋत्विज् + सु, इति जाने 'हलङ्घाबिति' सलोपे, 'चोक्तुः' इति
कुत्वे, वा चत्वंम् ।

चो कुः ८।२।३०

चवर्गस्य कवर्गः स्याज्झलि पदान्ते च । मुयुक् (१) । मुयुजौ । मुयुजः ।
मुयुभ्याम् । खन् (२) । खञ्जौ । खञ्जः । खन्भ्याम् ।

द्विच-भ्रस्ज-सृज-मृज-यज-राज-भ्राज-च्छ-शां षः ८।२।३६

झलि पदान्ते च । जश्त्वचत्वं । राट् (३) । राड् । राजौ । राजः । राड्भ्याम् ।
एवम् । विभ्राट् । देवेट् (४) । विश्वमृट् । परिमृट् । (परी व्रजेः षः पदान्ते) परावृपपदे व्रजेः
क्विप् दीर्घश्च पदान्ते षत्वमपि । परित्यज्य सर्वं व्रजतीति परिव्राट् (५) । परिव्राजौ ।

विश्वस्य वसुराटोः (६) ६।३।१२८

विश्वस्य दीर्घः स्यादसौ राट्शब्दे च परे । राड्घिति पदान्तोपलक्षणार्थम् । विश्वाराट् ।
विश्वाराड् । विश्वराजौ । विश्वाराड्भ्याम् ।

स्कोः संयोगाद्योरन्ते च ८।२।२६

पदान्ते झलि च परे यः संयोगस्तदाद्योः सकारककारयोर्लोपः । भृट् (७) । सस्य
भृत्त्वेन शः । झलां जश् झमीति शम्य जः । भृजौ । भृजः । भृज्भ्याम् ।
त्यदाद्यत्वं (८) पररूपत्वं च ।

- (१) मुष्टु युनक्तीति विग्रहः । 'युजेरसमासे' अनेन समासे 'नुम्' निषेधात् न नुम् ।
- (२) नायं क्विन्प्रत्ययान्तः किन्तु क्विबन्तः, तेन न कुत्वम् । 'खञ्ज' शब्दोऽयम् ।
- (३) राट् - 'ज' इत्यस्य षत्वम्, तस्य जश्त्वेन डः, वा चर्त्वंम् ।
- (४) देवान् यजति - इति विग्रहः, क्विपि, यकारस्य सम्प्रसारणम्, पररूपम्, गुणः,
ततः 'देवेज्' शब्दः 'ज' स्य षत्वम्, 'व' स्य जश्त्वं, चर्त्वंञ्च ।
- (५) सर्वं गृहादिकं परित्यज्य गच्छतीति परिव्राट् सन्ध्यामी ।
- (६) अत्र 'राट्' इति टकारविशिष्टग्रहणं पदान्तोपलक्षणार्थम् । उपलक्षणत्वं च - 'स्वव्रोध-
वत्त्वे सति स्वेतरबोधकत्वम् ।'
- (७) भृज्जतीति विग्रहे-भ्रस्ज्धानोः क्विपि सम्प्रसारणम्, स्कोरिनि सलोपः । जकारस्य
'व्रश्चेति' षत्वे जश्त्वे च वा चर्त्वंम् ।
- (८) 'त्यदादीनामः' इति - अत्वम् । 'अतो गुणे' इति पररूपम् ।

तदोः स सावनन्त्ययोः ७।२।१०६

त्यदादीनां तकारदकारधोरनन्त्ययोः सः स्यात्सोः । स्यः (१) । स्यौ । स्ये । सः ।
तौ । ते । यः । यौ । ये । एषः । एतौ । एते । एनम् । एनौ । एनान् । एनेन । एनयोः ।

ङोः- प्रथमयोरम् ७।१।२८

युष्मदस्मदभ्यां परस्य ङे इत्यतस्य प्रथमाद्वितीययोश्चामादेशः ।

त्वाहौ सौ (२) ७।२।६४

अनयोर्मपर्यन्तस्य ।

शेषे लोपः ७।२।६०

आत्वयत्त्वनिमित्तेतरविभक्तौ — अनयोष्टिलोपः । स्वम् । ग्रहम् ।

युवावौ द्विवचने ७।२।६२

द्वयोक्तवाचनयोर्मपर्यन्तस्य युवावौ स्तो विभक्तौ ।

प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् (३) ७।२।८८

ओङ्येतयोरत्वं लोके । युवाम् । आवाम् ।

यूय - वयौ जसि ७।२।६३

अनयोर्मपर्यन्तस्य । यूयम् । वयम् ।

त्वमावेकवचने ७।२।६७

एकस्योक्तवाचनयोर्मपर्यन्तस्य त्वमौ स्तो विभक्तौ ।

द्वितीयायां च ७।२।८७

अनयोरात्स्यात् । त्वाम् । माम् ।

(१) 'त्यद्' शब्दस्येदं रूपम् । सः-इदं 'तद्' शब्दस्य । यः-'यद्' शब्दः । एनम्-
'एतद्' शब्दस्य अन्वादेशे रूपाणि ।

(२) 'युष्म' 'अस्म' इति भागस्येत्यर्थः ।

(३) 'ओङ्' इत्यौकारविभक्तेः संज्ञा ।

शसो नः ७।१।२६

आभ्या शसो नः । अमोऽशवादः । आदेः परस्य । सयोगान्तलोपः । युष्मान् । अस्मान् ।

योऽचि ७।२।८६

अनयोर्दिशेऽज्ञादौ विभक्तौ । त्वत् । मत् ।

युष्मदस्मदोरनादेशे ७।२।८६

अनयोरात्सपादनादेशे हलादौ विभक्तौ । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । युमाभिः । अस्माभिः ।

तुभ्य मही ड्यि (१) ७।२।६५

अनयार्मपर्यन्तस्य । टिलोपः । तुभ्यम् । महीम् ।

भ्यसो भ्यम् (२) ७।१।३०

आभ्यां परस्य । युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् ।

एकवचनस्य च (३) ७।१।३२

आभ्यां क्सेरत् । त्वत् । मत् ।

पञ्चम्या अत् ७।१।३१

आभ्यां भ्यसः । युष्मत् । अस्मत् ।

तव-ममो डसि ८।१।६६

अनयोर्मपर्यन्तस्य ।

युष्मदस्मद्भ्यां डसोऽङ् (४) ८।१।२७

तव (५) । मम । युवयोः २ (६) । आवयोः २ ।

(१) युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य युष्म, अस्म-इति भागस्य 'तुभ्यमही' आदेशो स्तः 'डे' विभक्तौ इत्यर्थः । 'टिलोपः' 'क्षेवे लोपः' इत्यनेन ।

(२) युष्मदस्मद्भ्यां परस्य भ्यसः 'चतुर्थीबहुवचनस्य' 'अभ्यम्' इत्यादेशः स्यादित्यर्थः ।

(३) पञ्चम्येकवचनस्येत्यर्थः । त्वत् मत् 'त्वमावेकवचने' इति त्वमौ ।

(४) अत्र -अशः शितकरणं सर्वदिशार्थज्ञापनार्थम् । अन्यथा 'आदेः परस्य' इत्यनेन परस्याने स्यात् ।

(५) डसि-षष्ठ्येकवचने इत्यर्थः ।

(६) अत्र 'युवावौ द्विवचने' इति युवावौ ।

साम आकम् (१) ७।१।३३

आम्ना साम आकम् । युष्माकम् । अस्माकम् । त्वयि । मयि । युष्मासु (२) । अस्मासु ।

युष्मदस्मदोः षष्ठी-चतुर्थी-द्वितीयास्थयोर्वाङ्मावौ ८।१।२०

पदात्तरयोरुपादादौ स्थितयोः षष्ठ्यादिविशिष्टघोर्वाङ्मावौ ।

बहुवचनस्य वस् - नसौ ८।१।२१

उक्तविधयोरनयोः षष्ठ्यादिविबहुवचनान्तयोर्वस्नसौ स्तः ।

तेमयावेकवचनस्य ८।१।२२

उक्तविधयोरनयोः षष्ठीचतुर्थ्यैकवचनान्तयोस्ते मे एतौ स्तः ।

त्वामौ द्वितीयायाः ८।१।२३

उक्तविधयोर्द्वितीयैकवचनान्तयोस्त्वामौ स्तः ।

श्रीशस्त्वाञ्चतु भाऽपोह (३), दत्तात्ते मेऽपि शर्म सः ।

स्वामी ते मेऽपि स हरिः, पातु वामपि नौ विभुः ॥१॥

सुखं वां नौ ददात्वोशः, पतिर्वामपि नौ हरिः ।

सोऽव्याद्वो नः शिवं वो नो, दद्यात्सेव्योऽत्र वः स नः ॥२॥

(एकवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः) । एकतिङ् वाक्यम् । तेनेह न । ओदनं पच तत्र भविष्यति । इह तु स्यादेव शालीनां ते ओदनं दास्यामि । एते वांना-
वाद्य आदेशा अनन्वादेशे वा वक्तव्याः अन्वादेशे तु नित्यं स्युः । घाता ते भक्तोऽस्ति ।
तव भक्तोऽस्तीति वा । तस्मै ते नम इत्येव ।

न च - वाहाह्वयुक्ते ८।१।२४

चादिपञ्चकयोगे नैते आदेशाः स्युः । हरिस्त्वां मां च रक्षतु । कथं त्वां मां वा न
रक्षेदित्यादि ।

(१) सामस्थाने 'आकम्' विधानम् । 'आमि सर्वनाम्नः सुट्' इति सुटो निवृत्त्यर्थम् ।

(२) अत्र 'युष्मदस्मदोरुपादेशो' इत्यात्वम् ।

(३) अत्रेयं व्यवस्था - द्वितीया - चतुर्थी - षष्ठीविभक्तीनां प्रथममेकवचनानाम्, द्वितीयं
द्विवचनानाम्, तृतीयञ्च बहुवचनानां क्रमेणाव प्रयोगः । आदेशव्यवस्था
चेदृशी, द्वितीयैकवचने 'त्वा - मौ' इति । चतुर्थीषष्ठ्यैकवचनयोः 'ते-मे' इति ।
विभक्तिप्रयबहुवचने वस् - नसौ । सर्वत्र द्विवचने 'वाम्-नौ' इति भवतः ।

पश्यार्थेक्षानालोचने ८।१।२५

अचाक्ष्यज्ञानार्थेतुभिर्योगे नैते आदेशाः स्युः । चैतसा त्वां समीक्षते । आलोचने तु भक्तस्त्वां पश्यति चक्षुषा ।

सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा ८।१।२६

विद्यमानपूर्वात्प्रथमान्तादन्वादेशेऽप्येते आदेशा वा स्युः । भक्तस्त्वमप्यहं तेन हरिस्त्वां त्रायते स माम् । त्वामेति वा ।

सामन्त्रितम् २।३।४८

सम्बोधने या प्रथमा तदन्तमामन्त्रितसंज्ञं स्यात् ।

आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ८।१।७२

अग्ने तव (१) । देवास्मान्वाहि ।

नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् ८।१।७३

विशेष्यं समानाधिकरणे विशेषणे आमन्त्रिते परे नाविद्यमानवत् । हरे दयालो (२) नः पाहि । सुपात्, सुपाद् । सुपादौ ।

भावः पत् ६।४।१३०

पाच्छब्दान्तं यदङ्गं भं तदवयवस्य पाच्छब्दस्य पदादेशः । सुपदः । सुपदा । सुपाद्भ्याम् । अग्निमत् (३) । अग्निमद् । अग्निमयी । अग्निमद्भ्याम् ।

अनिदितां हल उपाधायाः किङिति ६।४।२

हलन्तानामनिदितामङ्गानामुपाधाया नस्य लोपः किति ङिति च । उदिचामिति नुम् । संयोगान्तरस्य लोपः । नस्य कुत्वेन ङः । प्राङ् (४) । प्राञ्चौ । प्राञ्चः ।

- (१) अत्र 'अग्ने' इति शब्दः, 'देव' इति शब्दोऽविद्यमानवद्भूत् । तेनात्रउभयत्र सौ प्रादेशो न भवतः । यतः तव - अस्मान् - इत्येतयोः पदात्पदत्वाभावात् ।
- (२) अत्र दयालो - इति समानाधिकरणविशेषणे परे हरिश्शब्दोऽविद्यमानवत् । तेन 'दयालो' इत्यस्याविद्यमानत्वेऽपि 'हरे!' इति पदात्पदत्वान्नसादेश इति भावः ।
- (३) 'अग्निं भयनाति' इति विप्रहः, धान्तोऽयं शब्दः । जश्त्वचत्वे ।
- (४) प्रपूर्वक अञ्चधातोः 'ऋत्विक्दधुक्...' इति क्विन्प्रत्यये सर्वापहरिलोपः, क्विन्न्तवात् प्रातिपदिकसंज्ञायां सौ - प्राञ्च - सु, नलोपः, नुम्, 'संयोगान्त...' इति चकारलोपः, नकारस्य 'क्विन् प्रत्ययस्य कुः' इत्यनेन ङः ।

अचः ६।४।१३८

लुप्तनकारस्याञ्चतेर्भ्रंशाकारस्य लोपः ।

चौ ६।४।१३८

लुप्ताकारनकारेऽञ्चतौ परे पूर्वस्याणो दीर्घः । प्राचः । प्राचा । प्राग्भ्याम् । प्रत्यङ् ।
प्रत्यञ्चौ । प्रतीचः (१) । प्रत्यग्भ्याम् । उदङ् । उदञ्चौ ।

उद ईत् ६।४।१३९

उच्चुब्दापरस्य लुप्तनकारस्याञ्चतेर्भ्रंशाकारस्य ईत् । उदीचः । उदीचा । उदग्भ्याम् ।

समः (२) समि ६।३।९३

अप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे । सम्यङ् । सम्यञ्चौ । समीचः (३) । सम्यग्भ्याम् ।

सहस्य सध्रिः ६।३।९४

तथा । सध्रद्यङ् । सध्र्यञ्चौ । सध्रीच (४) । सध्र्यग्भ्याम् ।

तिरसस्तिर्यंलोपे ६।३।९४

अलुप्ताकारेऽञ्चतौ अप्रत्ययान्ते तिरसस्तिर्यदिशः (५) । तिर्यङ् । तिर्यञ्चौ । तिरश्चः ।
तिरश्चा । तिर्यग्भ्याम् ।

नाञ्चेः पूजायाम् ६।४।३०

पूजार्थस्याञ्चतेरुपधाया नस्य लोपो न । प्राङ् । प्राञ्चौ । नलोपाभावादल्नोपो न ।
प्राञ्चः । प्राङ्भ्याम् । प्राङ्षु, प्राङक्षु, । एवं प्रजार्थे प्रत्यङ्ङादयः । कृङ् । कृञ्चौ । कृञ्चः ।

-
- (१) प्रत्यञ्च + (शस्) 'अस्, नलोपः', 'अचः' इत्यकारलोपः, पूर्वस्याणः 'प्रति' इत्ये-
तद्गतस्य 'ह' कारस्य दीर्घः प्रतीचः ।
(२) 'सम्' इत्यस्य 'समि' इत्यादेश इत्यर्थः ।
(३) यथा प्रतीचः । 'न' लोपः, 'अ' लोपः दीर्घश्च ।
(४) 'समीचः' वत् ।
(५) तिरसः 'तिरि' आदेश इत्यर्थः । 'तिरश्चः' इत्यत्र 'न' लोपानन्तरम्—'अचः'
इति—अकारलोपान्नतिर्यदिशः ।

कृद्धम्याम् । पयोमुक् (१), पयोमुग् । पयोमुचः । पयोमुग्म्याम् । मह पूजायाम्, 'वर्तमाने
पृषन्महद्बृहज्जगच्छन्वच्च' एते निपात्यन्ते । शन्वच्चैषा कार्यं स्यात् । उगित्वान्नुम् ।

सान्तमहतः संयोगस्य (२) ६।४।१०

सान्तसंयोगस्य महत्तश्च यो नकारस्तस्योपधाया दीर्घोऽसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने ।
महान् । महान्ती । महान्तः । हे महन् । महतः । महद्म्याम् ।

अत्वसन्तस्य चाधातोः ६।४।१४

अत्वन्तस्योपधाया दीर्घो धानुभिन्नासान्तस्य चामम्बुद्धौ सौ । धीमान् । धीमन्तो ।
धीमन्तः । हे धीमन् ! । शसादौ महद्वन् । भातेर्इवतुः (३) । डित्वसामर्थ्यादिभस्यापि
टैर्लोपः । भवान् । भवन्ती । शत्रन्तस्य तु भवन् (४) ।

उभे अभ्यस्तम् ६।१।१५

षाष्ठद्वित्वप्रकरणे ये द्वे विहिते ते उभे समुदिते अभ्यस्त-सज्ञे स्तः (५) ।

नाभ्यस्ताच्छतुः ७।१।७

अभ्यस्तात्परस्य शतुर्नुम् न । ददत् । ददती ।

जक्षित्यादयः षट् ६।१।१६

षड् धातवोऽप्ये जक्षितिश्च सप्तम् एनैऽभ्यस्तसंज्ञाः स्युः । जक्षत् । जक्षनी ।
जक्षतः । एवं जाग्रत् । दरिद्रत् । शामत् । चकासत् । दीधीङ् दीप्तिदेवनयो । वेवीङ्
वेतिना तुल्ये । एतौ छान्दसौ । दीध्यत् । वेव्यत् ।

जक्षि - जागृ - दरिद्रा - शास् - दीधीङ् - वेवीङ् - चकास्तथा ।

अभ्यस्तसंज्ञा विज्ञेया धातवो मुनिभाषिताः ॥१॥

गुप् । गुब् । गुपो । गुपः । गुग्म्याम् ।

(१) पयो 'जलम्' मुञ्चति-इति विग्रह मेघोऽर्थः ।

(२) 'विद्वान्' (विद्वान्सी) महान् (महान्ती) इत्यादौ च 'संयोगान्तस्य लोपः' इत्यनेन
कृतस्य सकारतकारलोपस्याजसिद्धत्वान्नन्तोपधत्त्वं नास्तीति 'सर्वनामस्थाने चा...' इति दीर्घप्राप्त्यभावात्-एतत् सूत्रारम्भः ।

(३) 'भा' (दीप्ती) इत्यस्मादित्यर्थः ।

(४) शत् प्रत्ययान्तस्य अत्वन्तत्वाभावात् 'अत्वसन्तस्य...' इति दीर्घो न ।

(५) षष्ठाध्यायस्य द्वित्वप्रकरणे-इत्यर्थः ।

त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ् च ३।२।६०

त्यदादिषूपपदेषु अज्ञानार्थाद् दृशोऽधीतोः कञ् स्यान् । चात्किवन् ।

आ सर्वनाम्नः (१) ६।३।११

दृग्दृगवतुषु । तादृक्, (२) तादृग् । तादृशी । तादृशः । तादृश्याम् । व्रश्चेति षः ।
अश्वत्तर्वे । विद्, विड् । विशौ । विजः । विहङ्ग्याम् ।

नशेर्वा ८।२।६३

नशेः कवर्गोऽन्तादेशो वा पदान्ते । नक्, नग्, नट् (३) । नङ् । नशी । नशः । नङ्-
भ्याम् । नङ्भ्याम् ।

स्पृशोऽनुदके क्विन् ४।२।५६

अनुदके सुष्पुपपदे स्पृशेः क्विन् । घृतस्पृक्, (४) घृतस्पृग् । घृतस्पृशी । घृतस्पृशः ।
दधृक्, दधृग् । दधृषी । दधृषः । दधृभ्याम् । रत्नमुट्, रत्नमुड् । रत्नमुषी । रत्न-
मुषः । रत्नमुड्भ्याम् । षट्, (५) षड् । षड्भिः । षण्णाम् (६) । षट्सु, षट्सु । यत्तु
प्राचा षण्णां षड्णामित्युदाहृतं तत्प्राप्तादिकमेव । प्रत्यये भाषायामिति नित्यवचनान्तः ।
रुत्वं प्रति षत्वस्याऽसिद्धत्वात् ससज्जुषोरिति रुत्वम् ।

(१) सर्वनाम्नः— आकारोन्ताऽऽदेशः स्याद् दृग्दृगवतुषु ।

(२) 'स' इव दृश्यते इति तादृक् । तद् + दृश् + क्विन्, क्विनः सर्वाङ्गहारे 'आ
सर्वनाम्नः' इति दकारस्य—आत्वे, तादृश्, इत्यवस्थायां सु — विभक्ती, व्रश्चेति
षः, यस्य 'क्षला जशोऽन्ते' इति ङः, तस्य क्विन् प्रत्ययस्येति 'गः' 'वाऽवसाने'
वा कः— तादृक्, तादृग् । कञ् प्रत्यये तु 'तादृशः' इति रामवत् ।

(३) कुत्वाभावपक्षे पत्वम्, जश्त्वम्, चत्वं च ।

(४) अत्रापि क्विनः सर्वाङ्गहारे, शस्त्र व्रश्चेति पत्वे, जश्त्वं, कुत्वं, चत्वं च ।

(५) नित्यं बहुवचनान्तः, बहु गणेति संख्यासंज्ञाजन्तरे 'षड्भ्यो लुक्' इति लुकि,
जश्त्वं, चत्वं च ।

(६) षण्णाम्—आमि 'षट्चतुर्भ्यश्च' इति नुट्, षस्य जश्त्वेन ङत्वे, 'षड् + नाम्'
इत्यवस्थायां 'ष्टुनाष्टुः' इति नस्य ष्टुत्वम्, 'प्रत्यये भाषायां नित्यम्' इति ङस्य
णत्वे षण्णामिति ।

वोरूपधाया दीर्घ इकः ८।२।७६

रेफ-वान्तस्य धातोर्लपधाया इको दीर्घः पदान्ते । पिपठी-(१) । पिपठिषो ।
पिपठिषः । पिपठीभ्याम् ।

नुम्बिसर्जनीय - शब्दवायेऽपि ८।३।५८

एतैः प्रत्येकं व्यवधानेऽपि द्व्यङ्कुभ्यां परस्य सस्य मूर्धन्यादेशः । षट्त्वेन पूर्वस्य षः ।
पिपठीष्णु, पिपठीःषु । चिकीः । चिकीर्षो । चिकीर्ष । विद्वान्(२) । विद्वसौ । हे विद्वन् ! ।

वसोः सम्प्रसारणम् ६।४।१३१

वस्वन्तस्य भस्य सम्प्रसारणम् । विदुषः । वसुमन्स्त्विति दत्तम् । विद्वद्भ्याम् ।

पुंसोऽसुङ् ७।१।८६

सर्वनामस्थाने विवक्षितेऽसुङ् स्यात् । पुमान्(३) । हे पुमन् ! । पुमांसौ । पुस ।
पुष्याम् । पुंसु । ऋदुशनेत्यनङ्, उशना(४) । उशनसौ । (अस्य सम्बुद्धौ बाज्जङ्
नलोपश्च वा वाच्यः) । हे उगने, ! हे उगनन् !, हे उशनः ! । उशनोभ्याम् ।
अनेहा । अनेहसौ । अनेहसः । हे अनेहः ! । वेधाः(५) । हे वेधः ! । वेधसौ । वेधसः ।
वेधोभ्याम् ।

अवस औ सुलोपश्च ७।२।१०७

सौ परे । तदोरिति सः । अनी । (औत्वप्रतिषेधः साकचकस्य वा अवतव्यः सादुत्वं
च) असकौ । अमुकः । त्यदाद्यत्वं पररूपत्वम्, वृद्धिः ।

(१) पठितुमिच्छतीति विग्रहे 'पठ्' धातोः सन्तान् विप्रपि, पिपठिम् शब्दान् सौ
पिपठिस्+सु, हल्ङ्वाविति सुलोपे पत्वस्यापि ङ्ङत्वात् 'ससजुपो रुः' इति रुत्वम्,
'वो' रिति दीर्घः विसर्गश्च ।

(२) विद्वस् शब्दात् सौ-'उगिदचां....' इत्यनेन नुमि, सान्त महत्....' इति
दीर्घः, सुलोपः । विदुषः-विद्वस्+शम् (अस) सम्प्रसारणम् ।

(३) पुंसु+सु, असुङ्, पुमन्+सु, सुलोपः, 'उगिदचा' मिति नुम्, 'सान्त महत्....'
इति दीर्घः, संयोगान्तलोपः, पुमान् ।

(४) वशेः कर्त्तुः प्रत्ययः, ग्रहिज्येति सम्प्रसारणम्, उशनस् शब्दात् सौ, 'ऋदुशनेति'
अङ्, 'सर्वनामस्थाने' इति दीर्घः, सकारनकालोपे-उशना ।

(५) अत्वसन्तस्येति दीर्घः । एवं चन्द्रमस् शब्दस्य-चन्द्रमाः ।

अदसोऽसेर्दादो मः ८।२।८०

अदसोऽसान्तस्य दात्परस्य उदूती स्तो दस्य मश्च । आन्तरतम्याद्ध्रस्वस्य सः । दीर्घस्य ऊ अम् । 'जसः शी' । गुणः ।

एत ईद्बहुवचने ८।२।८१

अदसो दात् परस्यैत ईदस्य च मो बह्वर्थोक्तौ । अमी (१) । पूर्वत्रासिद्धमिति विभक्तिकार्यं प्राक् पश्चादुत्त्वमत्वे । अमुम् । अमून् । मत्वे कृते धिमंज्ञायां नाभावः ।

न मु ने ८।२।८२

नाभावे कर्तव्ये कृते च म्भावो नासिद्धः । अमुना (२) । अमूष्याम् (३) । अमीभिः । अमुष्मै । अमीभ्यः । अमुष्मात् । अमुष्य । अमुयोः । अमीषाम् । अमुष्मिन् । अमुयोः । अमीषु ।

॥ इति हलन्तपुंलिङ्गाः ॥

अभ्यासः

- (१) लिट्स्व, लिट्सु, घुक्ष, घ्रुष्याम् स्निक्, विश्वोहः, अनङ्वान् एतेषां रूपाणां सिद्धिप्रकारं निखत ।
- (२) सुद्यौ, प्रशान्, अयम्, एनम्, यज्वनः, वृत्रहा, भववान् एतेषां रूपाणां साधने विशेषसूत्राणि प्रदर्शनीयानि ।
- (३) यूनः, पन्थाः, पञ्चानाम्, अष्टौ, ऋत्विक्, युङ्, राट्, भृट्, सः, यः, एषः—
एतेषां रूपाणां सिद्धिप्रकारं प्रदर्शयत ।

-
- (१) अदस् + (जस्) अस, त्यदाद्यत्वे परस्मै 'जसःशी' 'आद् गुणे' 'अदे' इति स्थितौ 'एत ईद्बहुवचने' इति ईत्वे दस्य मश्च । एवं तृतीयादि बहुवचने सर्वत्र 'बहुवचने झल्येत्' इति -'एत्वं' कृत्वा ईत्वं दस्य मत्वं च विधेयम् ।
 - (२) 'टा' विभक्तौ उत्त्वमत्वानन्तरम् 'अमुन्-आ' इत्यवस्थायां मुभावस्यासिद्धत्वात्-धिमंज्ञामात्रेण 'आङो नास्त्रियाम्, इत्यनेन 'ना' भावाप्राप्तौ सूत्रम् 'न मु ने' इति 'ना' भावे कृतेऽपि मुमभावो नासिद्धः, तेन न 'इन्' आदेशः ।
 - (३) अदस् + भ्याम्, त्यदाद्यत्वं, परस्मैत्वम्, सुनि चेति दीर्घः—'अदाम्याम्' इत्यवस्थायां उत्त्वं मत्वं च ।

- (४) अहम्, युवाम् युष्मान्, भहम्, त्वत्, मत्, युष्मासु एतेषां रूपाणां साधनरीतिं कथयत ।
- (५) 'श्रीशस्त्रवाऽनतु माऽपीह' इति श्लोकं संपूर्य रूपसिद्धिप्रकारं च दर्शयत ।
- (६) न च—वाहाहैव युवते, स पूर्व्याः प्रथमाया विभाषा, नामन्त्रिते समानाधिरकणे सामान्यवचनम्—एतेषां सूत्राणामर्थमुदाहरणानि च प्रदर्शनीयानि ।
- (७) सुपदः, प्राक्, उदोचः, सध्युक्, प्राञ्चः, महान्, हे धीमन् !, जज्ञत्, तादृक्—एतेषां प्रयोगाणां साधनं कया रीत्या क्रियते ?
- (८) घृतस्पृक्, पिपटीः, विदुषः, पुमान् हे उशनन्, वेधाः, अमू, अमुना, अमुष्म—एतेषां साधने विशेषसूत्राणि प्रदर्शनीयानि ।

अथ हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः

नहो घः ८।२।३४

नहो हस्य घः स्याद् झलि पदान्ते च ।

नहो-वृत्ति-वृषि-व्याधि-रुचि-सहि-तनिषु षञौ ६।३।११६

क्विवन्तेषु पूर्वस्याणो दीर्घः । उपानत् (१) । उपानही । उपानहः । उपानद्भ्याम् । उपानत्सु । क्विवन्तत्वात्कुत्वेन हस्य घः । जश्त्वचत्वे । उष्णिक् (२), उष्णिग् । उष्णिहो । उष्णिग्भ्याम् । द्यौः (३) । दिवौ । दिवः । द्युभ्याम् । गीः (४) । गिरौ । गिरः । एवं पूः (५) । चतस्रः २ । चतसृभिः । चतसृभ्यः २ । चतसृणाम् (६) । चतसृषु । का (७) । के । का । सर्वावत् ।

यः सौ. ७।२।११०

इदमो दस्य यः सौ । 'इदमो मः' इयम् । त्यदाद्यत्वम्, पररूपत्वम्, टाप् । दश्चेति मः । इमे । इमाः । इमाम् । इमे । इमाः । अनया । हलि लोप । आभ्याम् । आभिः । अस्या । अस्याः २ । अनयोः २ । आभ्याम् । अस्याम् । आमु । सक्, सग् । सञ्जौ । स्रजः । स्रग्भ्याम् । त्यदाद्यत्वे टाप् । स्या । त्ये । त्याः । एवम्-उद् (८) । यद् । वाक्, वाग् (९) । वाचौ । वाचः । वाग्भ्याम् ३ । अप्शब्दोः नित्यं बहुवचनान्तः । अप्तृन्निति दीर्घः । आपः । अपः ।

-
- (१) 'उप' उपसर्गान् णह (बन्धने) घातो. विवप्, पूर्वपदस्य दीर्घः । पादत्रयाणाम् एवं नीवृत्, प्रावृत् । मर्मावित् । परीतत् । इत्यादौ पूर्वपदस्य दीर्घः ।
 - (२) उद्-उपसर्गपूर्वकात् 'ष्णिह' घातो 'ऋत्विग्दधूग्....' इति क्विन् सर्वा-पहारिलोपे-निपातनाद् ङ लोपे उष्णिह् + मु, क्विवन्तत्वात्कुत्वेन हस्य घः जश्त्वचत्वे उष्णिक् । उष्णिग् ।
 - (३) 'दिव औत्' इति वस्य औत्वम्, विसर्गः । द्युभ्याम्-'दिव उत्' इति उत्त्वम् ।
 - (४) गिर् + मु, मुलोपः वौष्पधाया.. ' इति दीर्घः, रेफस्य विसर्गः । वाणी-इत्यर्थः ।
 - (५) पूः=नगरी ।
 - (६) 'न तिगृचतम्' इति निषेधान् नदीर्घः ।
 - (७) 'निमः व' इति वादेशे स्त्रियं टाप्, हङ्ङाविति मुलोपः ।
 - (८) तत् शब्दस्य स्त्रियां-सा ते ताः । एतन् शब्दस्य एषा एते एता ।
 - (९) वाच्-शब्दान् 'चो कु' इति कवगदिशः ।

अपो सि ७।४।४८

अपस्तकारो मादी प्रत्यये । अद्भिः । अद्भ्यः । अपाम् । अप्सु । दिक् (१) दिग् । दिशौ । दिशः । दिग्भ्याम् । त्यदादिष्विति दूशेः (२) । क्विन्विधानादस्यत्रापि कुत्वम् । दृक् (३), दृग्, दृशौ । दृशः । दृग्भ्याम् । त्विट्, त्विङ् । त्विपौ । त्विषः । त्विङ्भ्याम् । ससङ्गुषोरिति क्त्वम् । सङ्गुः । सङ्गुषी । सङ्गुभ्याम् । आशीः (४) । आशिपौ । आशीभ्याम् । असौ (५) । उत्त्वमत्वे । अमू । अपूः । अमुया (६) । अमूभ्याम् । अमूभिः । अमूभ्यः (७) । अमूभ्यः । अमूभ्याम् । अमूयोः । अमूषाम् । अमूष्याम् । अमूषु ।

॥ इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

अभ्यासः

- (१) उपानत्, उष्णिक्, द्युभ्याम्, गीः, चतमूषाम्, इयम्, स्रक्, वाक्, अङ्गिः, दिक्—एतानि रूपाणि साधनीयानि ।
- (२) दृक्, आशीः, अमूः, अपूषाम् केषां शब्दानां कति वचने एतानि रूपाणि जायन्ते ?
- (३) पुरुषशब्दस्य तृतीयायां द्विवचने, स्त्रीवाचक इदमशब्दस्य तृतीयायां बहुवचने, किशब्दस्य प्रथमायां बहुवचने, त्यदशब्दस्य प्रथमायां एकवचने, त्विषशब्दस्य तृतीयायां द्विवचने जायमानानि रूपाणि लिखत ।

- (१) दिग् शब्दान् 'ऋत्विक्-दृग्...' सूत्रेण क्विन् ।
- (२) 'क्विन् प्रत्ययस्य' इति सूत्रे क्विन् प्रत्ययो दृष्टो यस्मादिति बहुव्रीहिः, तथा च अत्र क्विन्प्रत्ययाभावेऽपि 'तादृक्' इत्यादौ 'दृशोऽनालोचने...' इत्यनेन क्विन्-विधानदर्शनात् भवत्येव क्त्वम् ।
- (३) अत्र क्विप् ।
- (४) 'आङ् शतु इच्छायाम्' इत्यस्मान् 'क्विप्' 'आशास. क्वायुपसङ्गयानम्' इत्युपधाया इत्वम् 'शासिबसिबसीनाञ्च' इति सस्य प । आशिप् शब्दात् सुलोपे परस्य क्त्वे 'बौरुपधाया' इति दीर्घः ।
- (५) अदस् शब्दात् सौ—'अदस् औ मुलोपश्च' इति-औत्वे-सुलोपे दस्य सत्वे च ।
- (६) अदस् + टा, त्यदाद्यत्वरूपे स्त्रीत्वात् (टाप्) सवर्णदीर्घः । 'आङि चाप.' इत्येत्वेऽप्यदेशः 'अदया' इत्यवस्थायाम्—उत्त्वमत्वे, अमुया ।
- (७) अदम् + छे, त्यदाद्यत्वरूपे परस्यम्, टाप्, 'अदा + ए' इत्यवस्थायां 'सर्वनाम्नः स्याद्ब्रुस्वश्च' इति स्याट्-आपश्च ह्रस्वः, यद्धौ उत्वे मत्वे षत्वे च अमूभ्यै ।

अथ हलन्तनपुंसकलिङ्गाः

स्वमोर्लुक् । दत्वम् । स्वनङ्, (१) स्वनङ्, (१) स्वनङ् । चतुरन्ङुहोरित्याम् । स्वनङ्वाहि । पुनस्वङ् । शेषं पुवत् । वा. (२) । वारी । वारि । वारा । वाभ्याम् । चत्वारि (३) । किम् (४) । के । कानि । इदम् । इमे । इमानि । (अन्वादेशे नपुंसके एनद्वयत्वः) एनत् । एने । एतानि । एनेन । एनयोः २ । व्योम् । व्योम्नी, व्योमनी । व्योमानि । ब्रह्म । (संबुद्धौ नपुंसकानां नलोपो वा वाच्यः) हे ब्रह्म, हे ब्रह्मन् । हे ब्रह्मणी । हे ब्रह्माणि । रोऽमुपि । ग्रहः (५) । 'विभाषा डिश्यो.' अह्नी । ग्रह्नी । अहानि । अहन् ८।२।६८

ग्रहन्तित्यस्य ह. पदान्ते । ग्रहोऽभ्याम् (६) । दण्डि । दण्डिनी । दण्डीनि । सुपथि (७) । टिलोपः, सुपथी । सुपन्यानि । ऊर्जं, (८) ऊर्जं ऊर्जी । ऊर्जी । ऊर्जि । नरजानां संयोगः । त्यद् । त्ये । त्यानि । तत् । ते । तानि । यत् । ये । यानि । एतन् । एते । एतानि । अवङ् स्फोटायनस्येति अवङ् ।

गवाक्शब्दस्य रूपाणि क्लीबेऽर्चागतिभेदतः ।

असंध्यवङ्पूर्वरूपेनवाधिकशतं मतम् ॥१॥

स्वम्सुप्सु नव, षड् भादौ षट्के स्युस्त्रीणि जशशसोः ।

चत्वारि शेषे दशके रूपाणीति विभावय ॥२॥

-
- (१) स्वमोर्लुगानन्तरं 'वमुन्वमु' इत्यनेन दत्वम् ।
 - (२) 'वार्' इति रास्त्वोऽयं शब्दः ।
 - (३) चतुर + (जम्) शि, चतुरन्ङुहो.. ' इत्यात्वम् ।
 - (४) स्वमोर्लुगानन्तरं 'किम् क' वादेशो न भवति विभक्त्येवभावान् । प्रत्ययान्तरान्तु न प्रवर्तते । न लुप्तयेति लुकिनिषेधात् ।
 - (५) अहन् + सु, मुलोपः, 'रोऽमुपि' इति नवारस्य रेफादेशः, विभक्तः ।
 - (६) हः— आदेशे 'हृदि च' इति उक्तम् । गुणः ।
 - (७) सुपथि—शोभनमागम्—नगरम् । द्विवचने (सुपथी) नपुंसकत्वेन सर्वनामस्थानमङ्गाऽभावान् 'यनि भम्' इति भमज्ञागाम् 'टे.' इति टिलोपः । बहुवचने—'सुपन्यानि'—'शिवसर्वनामस्थानम्' इति शोः सर्वनामस्थानत्वात् 'योन्य.' इति न्यादेशः, इतोऽसर्वनामस्थाने' इति—अत्वे सुपन्थ + इ, इति स्थितौ 'नपुंसकस्य क्लृप्तः' इति नुम्, उपधा दीर्घः ।
 - (८) 'ऊर्जं' धातोः विवप्, चो कुः, इति कुत्वं चत्वंम्, बहुवचने नरजा—ना संयोगः— ऊर्जं + इ, नुमि ऊर्जि ।

गवाक्(१), गवाग् । गोची । गवाञ्चि । पुनस्तद्धत् । गोचा । गवाभ्याम् । शकृत् । शकृती । शकृन्ति । ददत् । ददती ।

घा नपुंसकस्य ७।१।७६

अभ्यस्तान्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्य वलीवस्य नुम् वा स्यात्सर्वनामस्थाने । ददन्ति, ददति । तुदत् ।

आच्छीनद्योर्नुम् ७।१।८०

अवर्णान्तादङ्गात्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्य नुम्वा शीनद्योः । तुदन्ती, तुदती । तुदन्ति । भात् । भान्ती, भाती । भान्ति । पचत् ।

शप्श्यनोन्तिवम् ७।१।८१

शप्श्यनोरात्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्य नुम् शीनद्योः । पचन्ती (२) । दीव्यन् । दीव्यन्ती । धनु । धनुषी । सान्नेति दीर्घः । नुम्बिसर्जनीयेति पः । धनूँषि धनुभ्याम् (३) । एवं चक्षुर्हृविशदयः । पयः । पयसी । पयासि । पयोभ्याम् । सुपुम् (४) । सुपुमी । सुपुमांसि । अदः । विभक्तिकार्यम् । उत्त्वमत्वे । अम् । अमूनि । (५) शेषं पुवत् ।

॥ इति हलन्तनपुंसकलिङ्गाः ॥

अभ्यासः

(१) स्वनङ्वाहि, एनानि, हे ब्रह्म !, अहोभ्याम्, ऊर्जि, ददन्ति, तुदन्ती, पचन्ती, धनूँषि, पयोभ्याम्, अमूनि कथं सिद्धयन्ति निदिष्टाः प्रयोगाः ।

(२) गवाक्शब्दस्य केषु केषु वचनेषु कति रूपाणि भवन्ति, सत्रमाण दर्शनीयानि ।

(१) गोपूर्वकादङ्ग्रेः विवनि, विव्रतः सर्वापहारे, कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकत्वे सौ गो अङ्ग + सु, सुलोपे 'अनिदिता हल' इति नस्य लोपः । 'अवङ्ग स्फोटायनस्य' इत्यवङ्गि सवर्णदीर्घः, 'चो कुः' इति कृत्वम्, जश्त्वे घैरुत्पिके चत्वे च गवाक्, गवाग् 'प्रकृति भावे गो अक्, गो अग् पूर्वरूपे गोक्, गोग्-पूजायां गवाङ्, गो अङ्, गोऽङ् । इति सौ नवरूपाणि । कुत्र कति रूपाणि भवन्ति, तत्सम्बन्धे 'गवाक्शब्दस्य रूपाणि' इत्यनेन प्रदर्शितानि ।

(२) द्विवचनान्तमिदम्, बहुवचने तु पचन्ति ।

(३) घन-घातोः 'उस्' प्रत्यये 'धनुष्' शब्दो भवति । तेन रेफान्तत्वेऽपि घातुत्वाभावात्-हलि चेति, वोरिति च न दीर्घः ।

(४) शोभनाः पुमांसो यत्र तन् कुल-सुपुम्-जसि 'नपुंसकस्य हलचः' इति नुम् 'सान्त महतः....' इति दीर्घः सुपुमांसि ।

(५) अदस् शब्दस्य प्रथमाया बहुवचने रूपम् ।

अथाऽव्ययप्रकरणम्

स्वरादिनिपातसंख्ययम् १।१।३७

स्वरादयो निपाताश्चाव्ययसंज्ञाः स्युः ।

१. स्वर २. अन्तर ३. प्रातर ४. पुनर् ५. सनुनर् ६. उच्चैस् ७. नीचैस्
 ८. शानैस् ९. ऋषक् १०. ऋते ११. युगपत् १२. आरात् १३. पृथक् १४. ह्यस्
 १५. श्वस् १६. दिवा १७. रात्रौ १८. सायम् १९. चिरम् २०. मनाक् २१. ईषत्
 २२. जोषम् २३. तूष्णीम् २४. बहिस् २५. अत्रम् २६. अथम् २७. समया २८. निकषा
 २९. स्वयम् ३०. वृथा ३१. नक्तम् ३२. न ३३. नञ् ३४. हेतौ ३५. इद्धा ३६. भद्रा
 ३७. सार्ति ३८. वन् ३९. ब्राह्मणवत् ४०. क्षत्रियवत् ४१. सना ४२. सतत् ४३. सनात्
 ४४. उपधा ४५. तिरस् ४६. अन्तरा ४७. अन्तरेण ४८. ज्योक् ४९. कम् ५०. शम्
 ५१. सहसा ५२. विना ५३. नाना ५४. स्वस्ति ५५. स्वधा ५६. अलम् ५७. वषट्
 ५८. औषट् ५९. वौषट् ६०. अग्न्यन् ६१. अस्ति ६२. उपांशु ६३. क्षमा ६४. विहायसा
 ६५. दोषा ६६. मृषा ६७. मिथ्या ६८. मुग्धा ६९. पुरा ७०. मिथो ७१. मियस्
 ७२. प्रायम् ७३. मुहुत् ७४. प्रवाहुवम् ७५. प्रवाहिका ७६. आर्यहलम् ७७. अमीक्षणम्
 ७८. साकम् ७९. सार्धम् ८०. नमन् ८१. द्विक् ८२. धिक् ८३. अथ ८४. शम्
 ८५. आम् ८६. प्रताम् ८७. प्रशान् ८८. मा ८९. माझ (आकृतिगणोऽयम्) ९०. च
 ९१. वा ९२. ह ९३. अह ९४. एव ९५. एवम् ९६. नूनम् ९७. शश्वत् ९८. युगपत्
 ९९. भूयम् १००. कूपत् १०१. सूयत् १०२. कुवित् १०३. नेत् १०४. चेत् १०५. चण्
 १०६. यत्र १०७. कञ्चित् १०८. नह १०९. हन्त ११०. माकिः १११. माकिम्
 ११२. तकिः ११३. तकिम् ११४. माझ ११५. नञ् ११६. यावत् ११७. तावत्
 ११८. त्वै ११९. त्वै १२०. द्वै १२१. रै १२२. औषट् १२३. वौषट् १२४. स्वाहा
 १२५. स्वधा १२६. वषट् १२७. तुम् १२८. तयाहि १२९. खलु १३०. किल १३१. अथो
 १३२. अय १३३. सुष्ठु १३४. स्म १३५. आदह + (उपसर्ग-विभक्ति-स्वर-प्रतिरूपकाश्च)
 १३६. अवदत् १३७. अहयुः १३८. अस्तिकीरा १३९. अ १४०. आ १४१. इ
 १४२. ई १४३. उ १४४. ऊ १४५. ए १४६. ऐ १४७. ओ १४८. औ १४९. पण्
 १५०. शुक्म् १५१. यथाकथा च १५२. पाद् १५३. प्याट् १५४. अङ्ग १५५. है १५६. हे
 १५७. भोः १५८. अये १५९. य १६०. विषु १६१. एकपदे १६२. युन्
 १६३. आतः ।

चादिरप्याकृतिगणः ।

तद्धितश्चासर्वविभक्तिः १।१।३८

यस्मात्सर्वा विभक्तिर्नोत्पद्यते स तद्धितान्तोऽव्ययं स्यात् । ((१) परिगणनं कर्तव्यम्) । तसिलादयः प्राक् पाशपः । शस्प्रभृतयः (२) प्राक् समासान्तोऽव्ययः । अम् । आम् । कृत्वोष्णिः (३) । तसिवती (४) । नानाञ्जी । इति । एतदन्तमव्ययम् । अत इत्यादि (५) ।

कृन्मेजन्तः १।१।३९

कृद्यो भान्त एजन्तश्च तदन्तमव्ययम् । स्मारस्मारम् (६) । जीवसे (७) । पिबध्वे ।

वत्वा-तोसुन्कसुनः १।१।४०

एतदन्तमव्ययम् । कृत्वा । उदेतोः । विसृपः ।

अव्ययीभावश्च १।१।४१

अधिहरि ।

अव्ययादाप्सुपः २।४।८२

अव्ययाद्विहितस्यापः सुपश्च लुक् । तत्र शालायाम् । विहितविशेषणाच्चेह । प्रत्युच्चैसी । अव्ययसंज्ञायां यद्यपि तदन्तविधिरस्ति तथापि न गीणे । आप् ग्रहणं व्यर्थम् । अव्ययस्यालिङ्गत्वात् । तथा च श्रुतिः—

- (१) 'पञ्चम्यास्तसिल्' इत्यतः 'याप्येपाशप्' इति पर्यन्तमित्यर्थः ।
- (२) "बह्वल्पायात् . . . शस्" इत्यारभ्य 'समासान्ताः . . . समासान्ता इति सूत्रपर्यन्ताः ।
- (३) 'सङ्ख्याया . . . कृत्वसुच्' इत्यादि विहिताः कृत्वसुजादयस्त्रयः— अम् आम्, प्रत्ययी, तदन्ता इत्यर्थः ।
- (४) 'तसिश्च' इति विहितः तसिप्रत्ययः । 'तेन तुल्यं' 'तत्र तस्येव' इति विहितवति प्रत्ययश्च ।
- (५) अस्मात् स्थानात्, कारणात् वा तसिल् प्रत्ययान्तोऽव्ययम् ।
- (६) अत्र णमुल् प्रत्ययः । स्मृत्वा स्मृत्वा— इत्यर्थः ।
- (७) (असे) प्रत्यय जीवनाय— इत्यर्थः । पिबध्वे— 'शध्यै' प्रत्ययः । पानायेत्यर्थः ।

(अव्यय-लक्षणम्)

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वाषु च विभक्तिषु ।

वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥१॥

वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः ।

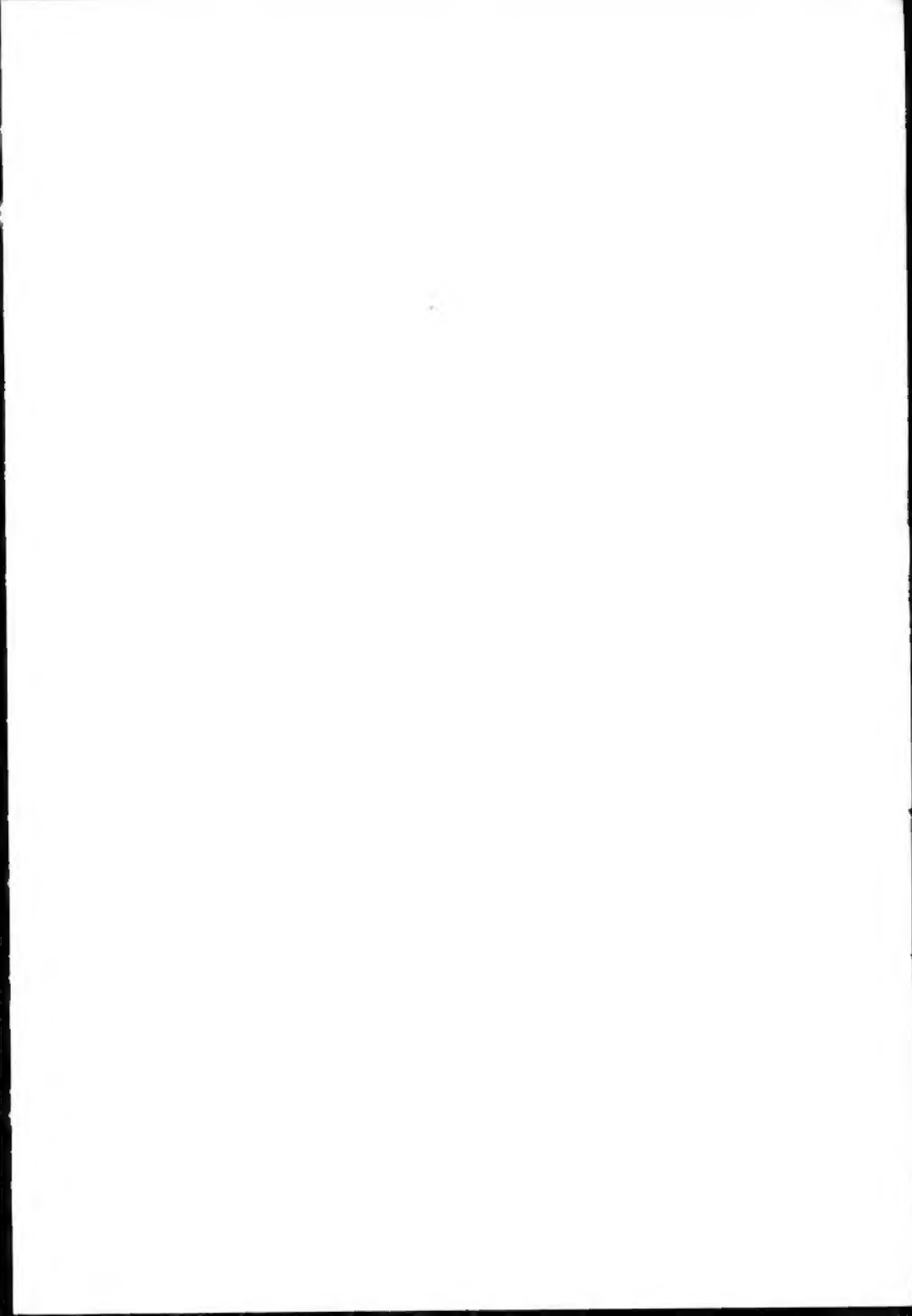
आपं चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा ॥२॥

अवगाहः । वगाहः । अपिघानम् । पिघानम् ॥ इत्यव्ययानि ॥

॥ इति सुबन्तं समाप्तम् । (इति पूर्वार्द्धम्) ॥

अभ्यासः

- (१) अव्ययविधायकसूत्राणि सोदाहरणं दर्शनीयानि ।
- (२) अव्ययलक्षणं किम् ?
- (३) भागुरिः किं वष्टि ?

कक्षागत रूपमा कक्षा ८ का विद्यार्थीले गाउने राष्ट्रिय गीत

तराई हेर कति राम्रो हरियो बन हुनासे
पहाड हेर मनै राम्रो गुराँस फुलनाले
म त हेर त्यसै राम्रो यसै राम्रो
त्यसै राम्रो नेपाली हुनाले
सगरमाथा मेरै आफ्नो शिर भइदिनाले । ।

भरुको भरमा बाँच्नु पर्छ हात नहुनेले
एक दिन भोकै मर्नु पर्छ पौरख नहुनेले
म त मेरै पौरख खान्छु
म त हातका नङ्गा खियाउँछु, नेपाली हुनाले
पञ्चायत मेरै हातको औला भइदिनाले । ।

भरुको सारमा हिड्नु पर्छ आँखै नहुनेले
अन्यायलाई सहनु पर्छ निर्धो भइदिनाले
म त अन्यायसित लड्छु,
ठूलो सानो एउटै देख्छु, नेपाली हुनाले
राजा-रानी मेरै दुइटा आँखा भइदिनाले । ।

संस्कृतव्याकरणम् ऐच्छिकम् कक्षा ८

